

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΩΝ ΕΝΝΕΑ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

(1—842)

ΗΤΟΙ

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ

Π. Θ. Δ. Φ.

Διευθυντοῦ τοῦ χριστιανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου,
Υφηγητοῦ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας
ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

«Οἶδε γὰρ καὶ γραφῇ σιωπῶσα

τὸ τοῦ χυλαλέτη

(Γρηγόριος ὁ Νύσσης)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

1896

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΩΝ ΕΝΝΕΑ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

(1 — 842)

ΗΤΟΙ

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΑΜΠΑΚΗ

Π. Θ. Δ. Φ.

Διευθυντοῦ τοῦ χριστιανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου,
Ὑφηγητοῦ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας
ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

«Οἱ δὲ γὰρ καὶ γραφεῖσι πᾶσα
ἐν τοίχῳ λαλεῖν»
(Γρηγόριος ὁ Νύσσης)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

1896

ΣΩΚΡΑΤΕΙ ΚΟΛΙΑΤΣΩ,
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩ,
ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ
ΚΟΡΙΝΘΟΥ
ΤΩ ΤΩΝ ΕΜΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΔΗΓΕΤΗ, ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΗ,
ΕΥΓΝΩΜΟΝΩΝ

Ο ΓΡΑΨΑΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

(1-313)

ΓΕΝΕΣΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ — ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ —
ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ —
ΣΥΜΒΟΛΙΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ. — ΜΙΚΤΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ. —
ΠΡΩΤΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ. — ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

ΓΕΝΕΣΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ενῶ οἱ πολῖται τῆς Ῥώμης ἠσχολοῦντο περὶ αἰμακτηρὰ θεά-
ματα, αἱ δὲ Δέσποιναὶ ταύτης περὶ διαλίθους ὑποδέσεις
καὶ ἀμφιέσεις ¹, ὑπογραφὰς καὶ παραφνικισμοὺς τοῦ
προσώπου ² μυρία σκευὴ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου μεθ' ἑαυτῶν περι-
φέρουσιν, τὰ μὲν εἰς προπόσεις, τὰ δὲ εἰς τροφὰς τὰ δὲ εἰς τὸ λού-
σασθαι ³, οἱ πτωχοὶ τοῦ Εὐαγγελίου, μὴ εὐρίσκοντες χώρον ἐπὶ τῆς
γῆς, βαθίως πόρου λίθου στρώματα σκάπτοντες κατέρχονται ὑπὸ γῆν
ἐν ταῖς κατακόμβαις ⁴.

¹ Κλήμης Ἀλεξ. Παιδ. Β'. ια'.

² Κλήμης Ἀλεξ. Παιδ. Β'. α'.

³ Κλήμης Ἀλεξ. Παιδ. Γ'. ε'.

⁴ (Κάτω cumba = τύμβος). Διαφόρους ἐτυμολογίας τῆς λέξεως ἰδὲ παρὰ Kraus,
ἐν λέξει Katakomben σελ. 98 Schultze. Die Katakomben σελ. 40.

Ἐκεῖ ἀδύνατος, ἀλλὰ καὶ πλήρης ἰσχύος Μήτηρ, ἡ Ἁγία Ἐκκλησία, ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτῆς, διὰ τῶν μυστηρίων καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, τρέφει καὶ διαθερμαίνει τὰ ἀπηνῶς καταδιωκόμενα νοσσία αὐτῆς.

Ἐκεῖ, ὑπὸ τὴν ἀμκρωτὴν Βαβυλῶνα, ὑπὸ τὸ σκότος τῆς γῆς, ἀλλ' ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἰδρύουσι τὴν ἑαυτῶν πόλιν, ἣν κατὰ πνεῦμα αὐτῶν ὑπεγείρουσι, διευθετοῦσι καὶ διακοσμοῦσιν.

Ἡ πόλις αὐτῶν ἐντελῶς διάφορος τῶν τέως ἐπιγείων γνωστῶν πόλεων, φέρει ἴδιον τύπον τέχνης, ἰδίαν ὁδὸν, ἰδίους οἴκους, νέας ἰδέας, νέας διακοσμήσεις¹, ἃς οἱ ἀμύητοι οὔτε ν' ἀκούσωσιν, οὔτε νὰ ἰδῶσι δύνανται.

Τὰς πλατείας αὐτῆς οὐδέποτε φῶς Ἡλίου ἐφώτισεν ἢ φῶς ἡμέρας εἶδε². νεκρικαὶ τινες λυχναὶ νυχθήμερον πρὸ τῶν νεκρῶν τῶν ἁγίων Μαρτύρων **τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον**³ καίουσιν, μικρὸν ὑποπελιδοῦσι τοὺς τοίχους, τὰς ὁδοὺς καὶ τὰ ἐδάφη τῆς ἐρεβώδους ταύτης πόλεως⁴.

Οἱ σεπτοὶ οὗτοι νεκροί, ἥρωες τῆς πίστεως, εἰσὶν οἱ διαρκεῖς κἀτοιχοι, οὓς δὲν θρηνοῦσιν οἱ ἐκεῖ συνερχόμενοι ζῶντες, ἀλλὰ μακαρίζουσιν ὡς ἐν Κυρίῳ γεννηθέντας (*natalitia Martyrum*)⁵. Προνομιούχος τάξις στρατευθεῖσα τῷ Βασιλεῖ τῶν Δυνάμεων⁶.

¹ Ott. Die ersten Christen über und unter der Erde σ. 39.

² Ἐντεῦθεν οἱ χριστιανοὶ ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν ἐκαλοῦντο γένος ἐχθρόν καὶ φυγῆ-
λιον: «latebrosa et lucifugax natio, in publica muta in angulis garula».
»Minuc. Felix Octav. VIII.

³ Ἀποκ. ζ'. 9.

⁴ Τοιαύτας ἀρχιτεκτονικάς τῶν χριστιανικῶν κατακομῶν κατόψεις καὶ δια-
τομὰς ἰδὲ Schultze, Die Katakomben 1882, σ. 58-67-70-76· Ott. σ. 42, 43,
87, 91, 92, 115. Kraus ἐν λέξει Katakomben II.

⁵ *Τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον*. Ἐπιστ. περὶ τοῦ Μαρτυρίου
τοῦ Ἁγίου Πολυκάρπου Πατρολ. ἔκδ. Migne, τόμ. V σ. 1029, πρὸς Siegel
christlich. Archäol. III. σελ. 280 Kraus ἐν λέξει Natalis dies ὑπὸ Krieg.
σελ. 483.

⁶ Οὕτως ἐν ταῖς περιφρήμοις τοιχογραφίαις τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Μητρο-
πόλεως Σταγῶν ναυιδίου τῶν ἁγίων Πάντων, ἐν πλήρει Ῥωμαϊκῇ στρατιωτικῇ
ἀμμίσει, πάνοπλος εἰκονίζεται ὁ Μεγαλομάρτυς Γεώργιος, τετράγωνον κοίλην φέ-

Ἐν τῇ ὑπογείῳ ταύτῃ τῶν Χριστιανῶν πόλει, ἐγεννήθη ἰδιόζουσα, σοβαρά τις, σεμνή καὶ ἀπείριτος τέχνη, ὡς σοβαρὸς καὶ ἀπείριτος ἦν ὁ βίος καὶ ἡ λαοκρατία τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων.

Ἡ τέχνη αὕτη, ὡς καθαρὸν προϊόν Χριστιανικῆς ἀντιλήψεως καὶ συναισθήσεως, **Χριστιανικὴ τέχνη** ὑπὸ πάντων ἐκλήθη.

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ

Επειδὴ δὲ οἱ Χριστιανοὶ ἀπέφενγον ὅπως *χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου*¹ ἀπεικονίζωσι τὸ Θεῖον, τὸ μὲν ὅπως μὴ προσβάλωσι τὴν πνευματικότητα τοῦ νέου θεοσεύματος², τὸ δὲ ὅπως μὴ προσομοιάζωσι τοῖς εἰδωλοελατρίαις, ῥητὴν ἄλλως κατὰ τῶν ὁμοιωμάτων ἔχοντες ἀπαγόρευσιν³, πρὸς δὲ τούτοις καὶ κυρίως, ἕνεκα τῶν φρικτῶν διωγμῶν, οὓς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας οἱ Χριστιανοὶ ὑφίσταντο⁴, διὰ τοῦτο ἐν γραμμικοῖς τισι σχήμασι καὶ μυστικαῖς τισι συμβολικαῖς παραστάσεσιν ἠναγκάζοντο ἵνα ὑποκρύπτωσι τὰς ἀληθείας τοῦ νέου αὐτῶν δόγματατος, μιμούμενοι κατὰ τοῦτο αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν, ὅστις *χωρὶς παραβολῆς οὐκ ἐλάλει αὐτοῖς, κατ' ἰδίαν δὲ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐπέλυε πάντα*⁵.

Τὴν χρῆσιν ὁμοῦς ταύτην τῶν συμβολικῶν παραστάσεων καὶ ἐκφράσεων δὲν ἐπενόησαν τὸ πρῶτον οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί· ἤδη πολλῶ τοῦ

ρων ἀσπίδα, ἐφ' ἧς, ἀντὶ ἀνθεμίου, ἀναγινώσκεται ἡ ῥῆσις: **Ἡμεῖς στρατευόμεθα τῷ Βασιλεῖ τῶν Δυνάμεων**. Φωτογραφίαν τούτου, ὑφ' ἡμῶν ληφθεῖσαν, κατεθέσαμεν εἰς τὸ Χριστιανικὸν Μουσεῖον ὑπ' ἀριθ. 2143.

¹ Πραξ. ιζ'. 29.

² Ἰωάνν. δ'. 24.

³ Ἐξοδ. κ'. 4.

⁴ Περί τῶν φρικαλέων τούτων διωγμῶν ἰδὲ Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. Ε'. ΙΕ'. ΙΣΤ' Οὕτως ἡ Βλανδίνα ἐβασανίζετο «ἀπὸ ἐωθινῆς ἕως ἑσπέρας», μετ' αὐτῆς δὲ ὁ Μέτουρος, ὁ Σάγγελτος καὶ Ἀτταλὸς «ἤγοντο ἐπὶ τὰ θηρία εἰς τὸ δημόσιον». Εὐσέβ. Ε'. α'. πρβλ. καὶ ΣΤ'. α'. β'. Περί Ποταμιαίνης κεφ. ε'. περί δὲ Κοίντας κεφ. μα'.

⁵ Μάρκ. δ'. 34. «Ὁ Σωτὴρ τοὺς Ἀποστόλους ἐδίδασκε, τὰ μὲν πρῶτα τυπικῶς καὶ μυστικῶς, τὰ δὲ ὕστερα παραβολικῶς καὶ ἡνιγμένως, τὰ δὲ τρίτα σαφῶς καὶ γυμνῶς». Κλήμ. Ἀλεξ. Fragm. § 66 πρβλ. καὶ Στρωμ. Ε'. ιβ'.

Ἰησοῦ πρότερον, μέγας διδάσκαλος τοῦ μυστικισμοῦ, τῶν συμβολικῶν παραστάσεων καὶ ἐκφράσεων ἦν ἡ Αἴγυπτος, εἰς ἣν οἱ σοφώτατοι τῶν Ἑλλήνων μεταβαίνοντες, ἀπεμιμῶντο τὸ συμβολικὸν καὶ μυστηριώδες τῶν Αἰγυπτίων, ὡς ὁ Εὐδόξος, ὁ Σόλων, καὶ πρὸ παντὸς ὁ Πυθαγόρας, ὅστις «θαυμασθεὶς καὶ θαυμάσας τοὺς ἄνδρας ἀπεμιμήσατο τὸ συμβολικὸν αὐτῶν καὶ μυστηριώδες ἀναμίξας αἰνίγμασι τὰ δόγματα· τῶν γὰρ καλουμένων ἱερογλυφικῶν γραμμάτων οὐδὲν ἀπολείπει τὰ πολλὰ τῶν Πυθαγορείων παραγγελημάτων, οἷόν ἐστι τὸ μὴ ἐσθίειν ἐπὶ δίφρου, μηδ' ἐπὶ φοίνικος καθῆσθαι, μηδὲ φοίνικα φυτεύειν, μηδὲ πῦρ τῇ μαχαίρᾳ σκαλεῦειν ἐν οἰκίᾳ».

Κλήμης δὲ ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγει, ὅτι, οὐχὶ μόνον οἱ λογιώτατοι τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων βαρβάρων ὅσοι φιλοσοφίας ὠρέχθησαν, τὸ συμβολικὸν εἶδος ἐζήλωσαν¹. ἀναφέρει δὲ ὅτι ἐν «Διοσπόλει» τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ καλουμένου πυλῶνος, διατετύπεται παιδίον μὲν γεννήσεως σύμβολον, φθορὰς δὲ ὁ γέρων, Θεοῦ τε αὐτὸ ἱέραξ, ὡς ὁ ἰχθύς μίσους, καὶ κατ' ἄλλο πάλιν σημαινόμενον ὁ κροκόδειλος ἀναιδείας².

Τὸ σύνολον δὲ τῶν συμβολικῶν τούτων παραστάσεων ἐρμηνεύων λέγει: «φαίνεται τοίνυν συντιθέμενον τὸ πᾶν σύμβολον ὁηλωτικὸν εἶναι τοῦδε· ὃ γινόμενοι καὶ ἀπογινόμενοι, Θεὸς μισεῖ ἀναιδεῖαν³».

Μεγάλως δὲ ὁ αὐτὸς Πατὴρ ἐξαίρων τὸ εἶδος τῆς συμβολικῆς ἐρμηνείας, λέγει: «χρησιμώτατον ἄρα τὸ τῆς συμβολικῆς ἐρμηνείας εἶδος εἰς πολλὰ καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν θεολογίαν συνεργοῦν καὶ πρὸς εὐσέβειαν καὶ πρὸς ἐπίδειξιν συνέσεως καὶ πρὸς βραχυλογίας ἄσκησιν καὶ σοφίας ἐνδειξιν, **σοφῶν** γὰρ τὸ χρῆσθαι τῇ συμβολικῇ φράσει δεξιῶς, φησὶν ὁ γραμματικὸς Δίδυμος καὶ τὸ γνωρίσαι τὸ διὰ ταύτης δηλούμενον⁴».

Διὰ τοῦτο, ὑπὸ συμβολικοῦς τύπους καὶ συμβολικὰς ἐκφράσεις⁵, ἐκ

¹ Πλουτ. περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος κεφ. ι'. ἔκδ. G. Parthey. Berlin 1850. Πρβλ. καὶ τὰς ἐν τέλει σ. 183 σημειώσεις καὶ Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. Ε. κεφ. ε'.

² Στρωμ. Ε. κεφ. η'.

³ Περὶ τῶν ἱερογλυφικῶν ἐν γένει συμβολικῶν παραστάσεων ἰδὲ Ὁραπόλλωνος Νειλώου Ἱερογλυφικά ἔκδ. 1595.

⁴ Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. Ε. κεφ. ζ'.

⁵ Στρωμ. Ε. κεφ. η'. πρβλ. καὶ κεφ. θ'. ι'. ια'. καὶ ιβ'.

⁶ Ὡς ἐν παραδείγματι ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν κλᾶν καὶ κλάσις τοῦ ἄρτου, ἐδήλουν

παντός τρόπου ἐφρόντιζον οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, ὅπως καλύπτωσι τὰς ἀληθείας τῆς ἐαυτῶν πίστεως.

Ὅτι δὲ ἐν τῇ διὰ ζώσης ἡ τοῦ γραπτοῦ λόγου διδασκαλίᾳ εἰσὶν αἱ παραβολικαὶ ἐκφράσεις, τοῦτο ἐν τῇ γραφικῇ εἰσὶν αἱ συμβολικαὶ παραστάσεις, καὶ ὅπως οἱ διὰ τούτων διδάσκοντες ὤφειλον νὰ τηρῶσι σιγὴν πρὸ τῶν ἀμυήτων¹, οὕτω καὶ ἐν τῇ τέχνῃ ὑπὸ διαφόρους συμβολικὰς παραστάσεις οἱ τεχνῖται τοῦ νέου θρησκείματος ὤφειλον ν' ἀποκρύπτωσι τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως ἀπὸ τῶν μὴ μεμνημένων θεατῶν.

Οὕτω βαθμηδὸν ἐσχηματίσθησαν τὰ ἱερὰ μονογράμματα καὶ αἱ διάφοροι συμβολικαὶ παραστάσεις, αἵτινές εἰσιν αἱ πρῶται βάσεις καὶ τὰ πρῶτα ἔχνη τῆς μετὰ ταῦτα τοσούτῳ λαμπρῶς ἀναπτυχθείσης χριστιανικῆς ἀγιογραφίας.

ΤΑ ΙΕΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ. Ἰδοὺ τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν ὄνομα, τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα², ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ κέντρον, τὴν βᾶσιν καὶ τὴν ἐστίαν πάσης σκέψεως καὶ ἐνεργείας τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων.

Τὰ ἀρχικὰ ἐπομένως γράμματα τοῦ ἱεροῦ τούτου ὀνόματος Ι Χ ἢ Ι Χ Ρ διαφόρως συνδυαζόμενα ἀποτελοῦσι τὰ πρῶτα καὶ προσφιλέστατα τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν γραμμικὰ σχήματα ἢ μυστικὰ μονογράμματα, δι' ὧν οὗτοι πανταχοῦ καὶ πάντοτε μετὰ φιλοστόργου ἀγάπης κατεκόσμου καὶ ἐπεσήμεινον πάντα τοῦ τε ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου αὐτῶν βίου τὰ ἔργα· τὸ στοιχεῖον μάλιστα Χ, ὡς ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος «Χριστός», τοσούτῳ στενῶς μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦν συν-

τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας, ὑπὸ τὴν λέξιν λουτρόν, ἢ τὴν ἐκφρασιν λουτρόν παλιγγενεσίας, ἐνόουν τὸ ἅγιον βάπτισμα· περὶ τῶν τοιούτων ἐκφράσεων ἰδὲ Fleury. Mœurs des Israélites et des Chrétiens. Tours. 1822. κεφ. XV. Secret des mystères σελ. 213.

¹ Ἀποστ. Διατ. βιβλίον Γ'. κεφ. ε'. 3.

² Φιλιπ. β'. 9.

δεδεμένον, ὥστε Ἰουλιανὸς ὁ Παρβατός τὸν διωγμὸν, ὃν κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀνέλαθεν, ὠνόμαζεν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Χ¹.

Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τοῦ Ἰησοῦ ἀδιαρρήκτως εἰσὶν ἠνωμένοι αἱ ἰδέαι τοῦ Πάθους, ἡ ἐλπίς τοῦ ἀπὸ Θεοῦ ἄρχεισθαι καὶ εἰς Θεὸν ἀναπαύεσθαι (Α Ω)², καὶ ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἰς ὃν τῆς ἀγίας Τριάδος, κατ' ἀνθρώπον ἔπαθε, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἀρχικά γράμματα τοῦ ἱεροῦ ὀνόματος Ἰησοῦς Χριστός, ποικίλως, ὅτε μὲν μετὰ τῶν διαφόρων τύπων τοῦ Σταυροῦ (X crux decussata, T crux commissa ἢ patibulata³, † crux immissa, + crux quadrata⁴, ‡ crux Petri), ὅτε δὲ μετὰ τοῦ Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ ἄλλοτε μετὰ τριγωνικῶν σχημάτων συνδυάζόμενα καὶ περιπλεκόμενα⁵, ἐξέφρχον τὴν περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας⁶.

¹ Μισοπάγ. Paris 1843, σελ. 99.

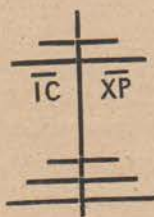
² Ἀποκ. α'. 8. 11, Ἰωάν. ιε'. ζ'.

³ A. Pératé Archéol. Chrét., σελ. 142.

⁴ Ὁ ἐσφαλμένως Ἑλληνικὸς ἢ Βυζαντινὸς καλούμενος Σταυρός. Πρβλ. καὶ Stockbauer, Kunstgeschichte des Kreuzes σελ. 123.

⁵ Πλὴν τῶν σχημάτων τούτων βραδύτερον εὑρηται ὁ μετὰ δύο κεραίων διπλοῦς Σταυρός, καὶ ὁ μετὰ τριῶν τριπλοῦς.

Ἐπὶ νομισμάτων δὲ τοῦ Αὐτοκράτορος Δούκα τοῦ Μουρτζούφλου εὑρηται Σταυρός μετὰ πέντε κεραίων μετὰ τῶν γραμμάτων ΙΣ ΧΡ ὁ Σταυρός οὗτος Sabatier pl. VIII 14.

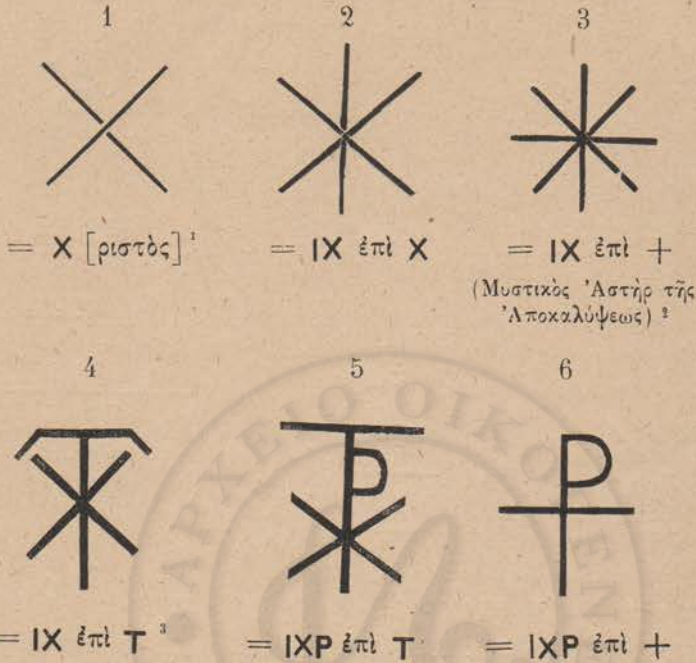

Ἐν τῇ Ῥωσικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπεκράτησεν ὁ διὰ τριῶν κεραίων Σταυρός, ἥτοι ἡ κεραία τῶν χειρῶν, ἡ κεραία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ τῶν ποδῶν, ἐξ ἀριστερῶν, πρὸς τὰ δεξιὰ τῶν ὄρωντι κλίνουσα, (υποπόδιον, suppedaneum). Περὶ τῶν διαφόρων τύπων τοῦ Σταυροῦ ἰδὲ Stockbauer, Kunstgeschichte des Kreuzes.

1870. Grosnier, Iconographie Chrét. Tours. 1876. Kraus ἐν λέξει Kreuz σ. 224-238. Siegel III σ. 114-148. Ott. σ. 125-137. Theol. Lexicon ἐν λέξει Kreuz. Schultze. Die Katakomben σ. 125. Ἡμετέραν διατριβὴν ἐν τῷ δελτίῳ τῆς Ἐθνολ. Ἑταιρείας τόμ. Α'. Φεβρ. 1884. Πρβλ. καὶ Zöckler, Das Kreuz Christi 1875.

⁶ Περὶ τῶν τριγωνικῶν τούτων καὶ ἐτέρων σχημάτων, ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Dreieck ὑπὸ Münz. σ. 378 Ott. σ. 154.

Οὕτως οἱ κυριώτατοι τύποι τῶν ἱερῶν μονογράμμάτων εἰσὶν·

¹ Bossio, Rom. Sott. σελ. 297. Stockbauer, Kunstgeschichte des Kreuzes. σελ. 81-126.

² «Ἐγὼ εἰμι ἡ ῥίζα καὶ τὸ γένος Δαβὶδ ὁ ΑΣΤΗΡ ὁ ΛΑΜΠΡΟΣ καὶ ὁ ΟΡΘΡΙΝΟΣ.» Ἀποκ. κβ'. 16. Καὶ ὄντως τὰ ἀρχικά στοιχεῖα τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦς Χριστός Ι. Χ. τιθέμενα ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ + σχηματίζουνσι κανονικὸν Ἀστέρα ὅς, τό τε Πάθος ἀναμνησκει, καὶ τὸν ἐν Βηθλεὲμ φανέντα, Ἀστέρα. Περὶ τούτου πρβλ. Εὐσέβ. Εὐαγγ. ἀποδείξ. τόμ. IV. βιβλ. Θ'. σ. 655. καὶ ἔφεξ. Kraus ἐν λέξει Kreuz σ. 231, καὶ ὅσα ἐκτενέστερον περὶ τούτου ἐγράψαμεν ἐν τῇ περὶ τῆς Μονῆς Δαφνίου πραγματείᾳ ἡμῶν σελ. 11. 85. 134. Τοσούτῳ δὲ προσφιλὲς τοῖς ἀρχαίοις Χριστιανοῖς ἦν τὸ μονόγραμμα τοῦτο, ὥστε βραδύτερον οἱ Χριστιανοὶ ἀγιογράφοι πολλάκις ἀντὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ἱερὸν τοῦτο μονόγραμμα ἔγραφον, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐν τῷ λαμπρῷ ψηφοθετήματι τῆς βαπτίσεως τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου, ἐν ᾗ ὑπεράνω τοῦ μαρτυρομένου Υἱοῦ ἀντὶ Περιστερᾶς εἰκονίζεται τὸ ἱερὸν τοῦτο μονόγραμμα· πρβ. Γ. Λαμπάκη Χριστιανική Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου σ. 134

³ Ἰεζ. Θ'. 4. 6. Περὶ τοῦ σημείου T (Signum Tau) ὡς σημείου τοῦ τιμίου Σταυροῦ ἰδὲ Ἱερῶν. Comment. in Ezech. c. IX. Kraus, ἐν λέξει Kreuz σ. 226

= IXP ἐπὶ ✕¹

= IXP ἐπὶ +
('Αστήρ)

= IXP ἐπὶ +²
Α Ω
('Αρχή, τέλος)

= IX ἐπὶ Χ.
(∇ = ὁ Ι. Χ. εἰς ἑστὶ
τῆς Τριάδος)

= IXP ἐπὶ + Δ
('Ο Ι. Χ. εἰς ὧν τῆς ἀγίας
Τριάδος ἐνανθρωπήσας προσ-
ηλώθη ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ.)

= IXP ἐπὶ + Α Ω
('Αρχή καὶ Τέλος)
(∇ = ὁ ΙΧ Θεός ἐστὶν ἐν
Τριάδι.)³

230. Siegel. III. 121. Ott. σ. 128-129. Κλήμης δὲ ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐρμηνεύων τὸ χωρίον τῆς Γενέσεως « Ἀκούσας γὰρ ὅτι αἰχμάλωτος ἐλήφθη Λώτ, τοὺς ἰδίους οἰκογενεῖς ΤΙΗ ἀριθμήσας . . . » ἰδ'. 14, οὕτως τὸν ἀριθμὸν ΤΙΗ ἐξηγεῖ λέγων : « φασὶν εἶναι τοῦ μὲν Κυριακοῦ σημείου τύπον κατὰ τὸ σχῆμα τὸ τρι ακο σ τ ὸ ν στοιχεῖον, τὸ δὲ ἰ ὦ τ α καὶ ἦ τ α τοῦνομα σημαίνει τὸ σωτήριον. » Στρωμ. ΣΤ. κεφ. ια'. καὶ Σειρὰ Θεοτόκη, τόμ. Α. σελ. 196. Περὶ τοῦ αὐτοῦ Τ ὡς τύπου τοῦ Αἰγυπτιακοῦ καλουμένου Σταυροῦ, ἰδὲ Stockbauer. Kunstgeschichte des Kreuzes σελ. 123. Περὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 5 τύπου, ἰδὲ Aringhi II σελ. 987.

¹ Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἱεροῦ μονογράμματος ἐτέθη βραδύτερον ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ λαβάρου καὶ ἐπὶ τοῦ κράνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, περὶ οὗ ἐν τῇ οἰκείᾳ θέτει ἐροῦμεν τὰ δέοντα.

² Τὸ μονόγραμμα τοῦτο ἀνέγνωμεν ἡμεῖς τῷ 1884 ἐν τῷ ἐν Πανόρμῳ τῆς Σικελίας ἐθνικῷ Μουσείῳ τῷ ὑπὸ τοῦ φίλου καθηγητοῦ κ. Α. Salina διευθυνόμενῳ.

³ Πλείονας τοιοῦτους τύπους ἰδὲ παρὰ Kraus ἐν λέξει Monogramm Christi σ. 412-417 καὶ ἐν λέξει Dreieck ὑπὸ Münz σ. 378. Ott. σ. 128-137. Α. Péraud, Arch. Chrét. σ. 143. Schultze. Die Katak. σελ. 123.

Τοιουτοτρόπως, αἱ ἀρχαῖα καὶ αὐταὶ γραμμικαὶ παραστάσεις τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην καὶ θεμελιώδη βάσιν, καὶ τὸν πυρῆνα τοῦ μετέπειτα λαμπρῶς ἀναπτυχθέντος συστήματος τῆς Χριστιανικῆς Ἀγιογραφίας.

ΣΥΜΒΟΛΙΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ο πλοῦτος ὅμως τῶν νέων ἰδεῶν καὶ ἡ πληθὺς τῶν διδασκμάτων τοῦ νέου θρησκαύματος ἦν μέγας· ἐπομένως ὑπὸ τοιαῦτα ἀπλὰ γραμμικὰ σχήματα ἦν ἀδύνατον οἱ πρώτοι Χριστιανοὶ νὰ ἐκφράσωσιν ἢ ἀναπαραστήσωσι τὸ πλῆθος τῶν ὑψηλῶν καὶ ὠραίων ἰδεῶν, ἅς ὡς διψῶσαι ἔλαφαι ἠρύοντο ἀπὸ τῆς μελέτης τῶν ἁγίων Γραφῶν· διὰ τοῦτο, ὡς τάχιστα, ἀπὸ τῶν γραμμικῶν τούτων σχημάτων, αὐτῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰσηγούμενων, οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ προήχθησαν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν πολλῶν ἄλλων συμβολικῶν παραστάσεων, ἐν αἷς, ἐν μυστικῇ πάλιν ἐννοίᾳ βαθυτάτης θρησκευτικῆς συναισθήσεως, καὶ τὰς λοιπὰς ἀληθείας τῆς πίστεως διεώρων καὶ διηρμήνευον.

Οὕτω διεσώθη ἡμῖν πολὺτιμον χωρίον ἀρχαιοτάτου Πατρὸς, Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ἐν ᾧ ὁ ἅγιος οὗτος θαυμαστῆς τῶν μυστικῶν καὶ συμβολικῶν παραστάσεων, ἀποτρέπων τοὺς Χριστιανοὺς νὰ προσέχωσιν εἰς τὰ εἰδῶλα, ὠρισμένως ἀναφέρει καὶ τίνες συμβολικὰς ἀπεικονίσεις πρέπει οὗτοι νὰ μεταχειρίζωνται, καὶ τίνες ν' ἀποφεύγωσιν, ὡς ἀπαχθούσας εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἰδοὺ δὲ κατὰ λέξιν ὡς ἔχει τὸ πολὺτιμον τοῦτο χωρίον.

«Αἱ δὲ σφραγιῶδες ἡμῶν, λέγει ὁ Ἱερὸς Πατήρ, ἔστων πελειᾶς ἢ ἰχθὺς ἢ ναῦς οὐριοδρομοῦσα ἢ λύρα μουσική, ἢ κέχρηται Πολυκράτης, ἢ ἄγκυρα ναυτική, ἢ Σέλευκος ἐνεχαράττετο τῇ γλυφῇ, καὶ ἀλιεῦον· τις ἢ Ἀποστόλου μεμνήσεται καὶ τῶν ἐξ ὕδατος ἀνασπωμένων παιδιῶν, οὐ γὰρ εἰδῶλων πρόσωπα ἐναποτυπωτέον, οἷς καὶ τὸ προσέχειν ἀπείρηται, οὐδὲ μὴν ξίφος ἢ τόξον τοῖς εἰρήνην διώκουσιν ἢ κύπελλα τοῖς σωφρονούσιν¹».

Ἐφ' ᾧ οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ προσεκτικοὶ παρατηρηταὶ τοῦ ἀνθρώ-

¹ Κλημ. Ἀλεξ. Παιδ. Γ'. ια'.

που καὶ τῆς περὶ τὸν ἄνθρωπον φύσεως, φιλοσοφούντες ἐμόρφωσαν πλεί-
στας συμβολικὰς παραστάσεις ληφθείσας

α') ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου,

β') ἀπὸ τῶν ζώων,

γ') ἀπὸ τῶν φυτῶν,

δ') ἀπὸ ἐργῶν τέχνης,

ε') ἀπὸ τῆς περὶ τὸν ἄνθρωπον ἀψύχου φύσεως καὶ

ς') ἀπὸ τῆς μυθολογίας αὐτῆς.

Τῶν ἀρχαιοτάτων δὲ Χριστιανικῶν συμβολικῶν παραστάσεων τού-
των, καὶ κυριώτεροι κατ' ἀλφαριθμητικὴν τάξιν εἰσὶν καὶ ἑξῆς :

Ἀετός, σύμβολον τῆς ἰσχύος ¹, τῆς ἀναγεννήσεως ² καὶ τῆς ἀνα-
καινίσεως τοῦ δικαίου ³.

Ἀγκυρα, σύμβολον τῆς ἐλπίδος ⁴ μετὰ Σταυροῦ, σύμβολον ἐλπί-
δος εἰς τὸν Σταυρόν, μετ' ἰχθύος δέ, σύμβολον ἐλπίδος εἰς τὸν Ἰησοῦν ⁵.

Ἀλέκτωρ, σύμβολον τῆς ἐγρηγόρσεως καὶ μετανοίας (Πέτρος) ⁶.

Ἀλιεύς, σύμβολον τοῦ Ἰησοῦ, ὡς σφάζοντος ἡμᾶς τοῦ πελάγους
τῆς ἁμαρτίας· διὰ τοῦτο Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀποτεινόμενος πρὸς
τὸν Ἰησοῦν *Ἀλιέα* καλεῖ αὐτὸν λέγων·

« Ἀλιεὺ μερόπων

τῶν σφωζομένων

πελάγους κακίας

ἰχθῦς ἀγνοῦς

κύματα ἐχθροῦ

γλυκερᾷ ζωῇ δελεάζων ⁷ »

Ἔτι δὲ ὁ Ἀλιεύς ἐστὶ σύμβολον τοῦ Ἀποστολικοῦ ἀξιώματος ⁸.

¹ Ἡσ. μ'. 31. Ἰεζ. ιζ'. 3.

² Ambros. de poenitentia L. II. c. 2. Τόμ. 16 σ. 498. καὶ Hexaem. V c. 24.

³ Ψαλμ. ρβ. 5. Βραδύτερον οὗτος ἐγένετο σύμβολον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάν-
νου καὶ ἔτι βραδύτερον σύμβολον τοῦ Ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος.

⁴ Ἐβρ. ς'. 19. Κλήμ. Ἀλεξ. Παίδ. Γ'. κεφ. ια'. Münster. Heft. I. σελ. 28.

⁵ Ott σελ. 171—175. Kraus ἐν λέξει Anker fig. 34, 35, 36, 37, σελ.
53—55.

⁶ Ματθ. κς'. 74. Münster Heft. I. σελ. 55 πρὸς καὶ Kraus ἐν λέξει Hahn
ὕπὸ De Waal.

⁷ Παιδαγωγ. Γ'. κεφ. ιβ'.

⁸ « Ἀπὸ τοῦ νῦν ἀνθρώπους ἔσθι ζωγρῶν. » Δουκ. ε'. 10. Κλήμ. Ἀλεξ.

Ἄμνός, σύμβολον τοῦ Ἰησοῦ, ὡς αἵρωντος τὴν ἁμαρτίαν τοῦ Κόσμου ¹ καὶ σφαγιασθέντος ὑπὲρ ἡμῶν ². Ἄμνός φέρων ἐπτὰ κέρατα καὶ ἐπτὰ ὀφθαλμούς, ἐστὶ σύμβολον τοῦ Ἰησοῦ φέροντος τὰ ἐπτὰ χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος ³.

Ἄμνός φέρων Σταυρόν ἐστὶ σύμβολον τοῦ Σταυρικοῦ Πάθους τοῦ Ἰησοῦ, φέρων δὲ σημαῖαν σύμβολον τῆς νίκης τοῦ Ἰησοῦ ⁴.

Πολλὰ δὲ ἀρνία ὁμοῦ εἰσι σύμβολον τῆς ποιμένης τοῦ Ἰησοῦ, ἥτοι σύμβολον τῶν πιστῶν ⁵.

Ἀμπελος, σύμβολον τοῦ Ἰησοῦ, εἰπόντος «*Εγώ εἰμι ἡ Ἀμπελος*» καὶ τῆς ἱερέας Μεταλήψεως, ὡς γεννήματος τῆς ἀμπέλου ⁶.

Βάτος, σύμβολον τῆς Θεοτόκου ⁷.

Βοῦς, σύμβολον τῆς θυσίας, ἐπομένως καὶ τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος ⁸, τῆς προσελεύσεως τῶν ἐθνῶν εἰς τὸν Ἰησοῦν (Φάτνη) ⁹, τῆς γεωργικῆς γονιμότητος τῆς γῆς ¹⁰ καὶ βραχύτερον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, ἐνεκα τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος τοῦ Ζαχαρίου προσφέροντος εἰς τὸν Θεὸν θυσίας (Ἰερώνυμος) ¹¹.

Δορκάς, σύμβολον δειλίας καὶ φόβου· ὡς περίφοβος αὕτη φεύγει τὰς παγίδας τῶν κυνηγῶν, οὕτω περίφοβοι καὶ οἱ Χριστιανοὶ ὀφείλουσι ν' ἀποφεύγωσι τὰς παγίδας τοῦ Διαβόλου ¹².

Παιδ. Γ'. κεφ. ια'. Aringhi τόμ. I. σελ. 327—335. Münster. Heft. I. σελ. 52.

¹ Ἰωάν. α'. 29.

² Ἦσ. νγ'. 7. Ἀποκ. ε'. 6. ιγ'. 8.

³ Ἀποκ. Ε'. 6. 12.

⁴ Ἀποκ. ιζ'. 14.

⁵ Ἰωάν. κx'. 15. 16. πρβλ. Kraus, fig. 516 σελ. 934. fig. 249. σελ. 642. Ott. σ. 292. And. Pératé Archéol. Chrét. fig. 147. σελ. 225. fig. 166. σελ. 247.

⁶ Ἰωάν. ιε' 1. Ματθ. κς'. 29.

⁷ Ἐξοδ. γ'. 2. «ὡς γὰρ ἡ βάτος οὐκ ἐκαίετο καταφλεγρομένη, οὕτω Παρθένος ἔτεκε καὶ Παρθένος ἔμεινας». Ὕμνος Ἐκκλ. Ἀνθολόγιον ἔκδ. Βενετ. 1882. ἐν τέλει σελ. 8.

⁸ Ψαλμ. ξε'. 15.

⁹ Ἦσ. α'. 2.

¹⁰ Ἦσ. λβ'. 20. Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. Ε'. ζ'.

¹¹ Λουκ. α'. 5. Δαμαλᾶ Εἰσαγωγή, σελ. 35. Schultze Archäol. σελ. 357.

¹² Ἰνα σώζῃ, ὥσπερ δορκὰς ἐκ βρόχων. Παροιμ. ε'. 5.

Δράκων, σύμβολον ισχύος, ὡς ὁ Λέων, ὁ Βασιλεύς καὶ ἡ Ἀσπίς¹. Πολλὰκις δὲ σύμβολον τῆς κακίας τοῦ ἡττωμένου ἐχθροῦ².

Ἑλαία, νίκης, εἰρήνης καὶ καταλλαγῆς σύμβολον, ὡς ἡ δάφνη καὶ ὁ φοῖνιξ³.

Ἑλαφος, πίνουσα ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, σύμβολον ψυχῆς πεινώσης καὶ διψώσης τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ⁴.

Ζυγός, σύμβολον δικαιοσύνης⁵.

Ἴππος, σύμβολον τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς νίκης ἐν τῷ σταδίῳ τοῦ βίου⁶, κατὰ δὲ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα σύμβολον «ἀνδρείας τε καὶ παρρησίας». (Στρωμ. Ε. ζ').

Ἰχθύς, σύμβολον τοῦ Ἰησοῦ, ὃν οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ ἐκάλουν *ἰχθύν*, ἐαυτοὺς δὲ μικροὺς ἰχθύς, ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὸ ἅγιον βαπτισμα, εἰς οὗ τὸ ὕδωρ ἀναγεννώμεθα, «*sed nos pisciculi secundum ICHΘYN nostrum Jesum Christum in aqua nascimur*»⁷.

Πολλὰκις δ' ἐκάλουν τὸν Ἰησοῦν *Ἰχθὺν Ζώντιον*⁸ καὶ ἀντὶ τῆς εἰκόνης αὐτοῦ, ἐν τῇ ἐτοιμασίᾳ τοῦ Θρόνου⁹ ἐπέγραφον τὴν λέξιν *ἰχθύς*.¹⁰

¹ Ψαλμ. η. 13.

² Οὕτω τὸν δράκοντα, ὡς σύμβολον τοῦ ἡττηθέντος ἐθνισμοῦ ἀπέδωκαν οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου τῷ Μεγαλομάρτυρι Γεωργίῳ, τὸ μὲν διότι διὰ τῶν τελευταίων διωγμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ (306), καθ' οὓς φρικτὰ μαρτύρια ὁ Γεώργιος ὑπέστη, ὁριστικῶς ἡ Ἐκκλησία κατίσχυσε, τὸ δὲ διὰ τὴν περιφανῆ τοῦ Μεγαλομάρτυρος στρατιωτικὴν θέσιν [tribunus].

³ Νῶε. Γεν. η'. 11. Ἀποκ. ζ'. 9. Münster Heft I. σελ. 84.

⁴ Ψαλμ. μα'. 2. Ματθ. ε'. 6. Münster. H. I. Bott. Tab. XLIV πρὸς. καὶ Kraus ἐν λέξει Hirsch σελ. 665.

⁵ Ἡ αὐτὴ ὡς καὶ ἡ Δορκίς ἐστὶν ὡσαύτως σύμβολον δειλίας καὶ φόβου· πρὸς. καὶ Ἰλιάδ. Φ. 486.

⁶ Münster H. I. σ. 57.

⁷ Α'. Κορινθ. θ. 24. Β'. Τιμοθ. δ'. 7. Γαλ. ε'. 6. πρὸς. Kraus ἐν λέξει Pferd. σελ. 613.

⁸ Tertulian. De baptismo advers. Quintil. camp. I. πρὸς. καὶ Ματθ. δ'. 19. Μάρκ. α'. 17. Λουκ. β'. 7. Κλήμ. Παιδ. Γ'. κεφ. ιθ'.

⁹ De Rossi Index Inscript. Spicileg. Solesmens. τόμ. III. σελ. 573. no 76.

¹⁰ Ψαλμ. 88. ις'. Ἐφεσ. ζ'. 15.

¹¹ Martigny. Dictionaire. Ἐκδ. α'. σ. 546.

Schultze. Die Katakomben σ. 121. «vomit (IXYΘ) der thronende Christus bezeichnet vird.»

Ἰχθύς μετὰ τῶν ἁγίων ἦν σύμβολον τῆς θείας Εὐχαριστίας ¹.

Ἐν τῷ ἀναγραμματισμῷ τῆς λέξεως ΙΧΘΥΣ, καὶ ἐν τῇ ἀκροστιχίδι τῶν πέντε στοιχείων τῆς λέξεως ταύτης οἱ Χριστιανοὶ διέβλεπον ἅπαν τὸ δόγμα τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Κυρίου

I	ησοῦς	Jesus	} =	Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ
X	ριστὸς	Christus		
Θ	εοῦ	Dei		
Υ	ιδς	Filius		
Σ	ωτὴρ	Salvator ²		

Κατὰ τὴν Σίβυλλαν τὴν Ἑρυθραίαν, ἡ ἀκροστιχὶς αὕτη ἔχει οὕτως·
Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ Σταυρὸς ³.

Ὁ Heuser νομίζει ὅτι ὁ ἀναγραμματισμὸς οὗτος ἐγένετο περὶ τὰ τέλη τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου ⁴, ὁ δὲ Schultze περὶ τὸν 8^{ον} αἰῶνα ⁵.

Παρὰ ταῖς Αἰγυπτίαις ὁ ἰχθύς ἦν σύμβολον μίσους ⁶.

Ἰχνη ποδῶν τέσσαρα (Vestigia), τὰ μὲν βαίνοντα, τὰ δὲ ἐπι-

¹ Ἰωάν. 6'. 58. Kraus ἐν λέξει Eucharistie. σ. 438 καὶ 522 Pératé σελ. 98. πρβλ. καὶ ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν Ἀβερκίου Ἱεροπόλεως (β'. αἰών) παρὰ Schultze. Die Katakomben. σ. 149.

² «Horum autem Graecorum quinque verborum, quae sunt Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ, quod est latine Jesus Christus Dei Filius Salvator, si primas literas jungas, erit ἰχθύς, id est piscis, quo nomine mystice inte ziltgitur Christus». August. De Civit. Dei. XVIII cap. XXIII.

³ Εὐσεβ. Βασιλέως Κωνσταντίνου λόγος. Πατρολ. τόμ. 20. κεφ. ιη'.—ιθ'. σ. 1285—92.

⁴ Kraus ἐν λέξει Fisch σ. 520.

⁵ Schultze. Christliche Archäologie 1890. σελ. 356.

Πλείονα περὶ τοῦ συμβόλου τοῦ ἰχθύος ἰδὲ Perret. Les catacombes τόμ. VI. σ. 94-97. «poisson mystique.» Ferd. Becker. Die Darstellung Jesu Christi unter dem Bilde des Fisches Breslau 1866. Cypriani J. De nomine Christi acrostichio ἰχθύς. Lipsiae 1699. Schultze. Archäol. Stud. Wien 1880.

⁶ Πλουτ. περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος κεφ. 32. Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. Ε. κεφ. ζ'. Ὁραπόλλωνος Ἱερογλυφικά ἐκδ. 1595. σελ. 51. «νεοπαῖον γὰρ ἰχθύς πᾶς καὶ ἀλληλοφάγον.»

στρέφοντα, κατὰ τὴν παρεντιθεμένην εἰκόνα σύμβολον τῆς ἀποπερατώσεως τῆς γηίνης ἡμῶν ὁδοιπορίας καὶ τῆς ἐπιστροφῆς ἡμῶν εἰς γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθημεν καὶ ἐξήλθομεν¹.

Ἰχνη ποδῶν.

Κλείς, σύμβολον τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας τοῦ δεσμεῖν τε καὶ λύειν, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου Ματθ. ις'. 19².

Κρίνον, σύμβολον παρθενικῆς ἀγνότητος³.

Κριός, καταλλαγῆς καὶ ἰλασμοῦ σύμβολον⁴: ὁδηγῶν ποιμνὴν, σύμβολον τοῦ Ἀποστολικοῦ ἀξιώματος⁵.

Κύων, σύμβολον τοῦ ἀπίστου⁶ καὶ τοῦ ἀκαθάρτου, ὡς καὶ ἡ ὕς⁷.

Λαγώς, σύμβολον τῆς δειλίας καὶ τοῦ φόβου, ὃν ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν πρὸς τὴν ἁμαρτίαν, πρὸς δὲ σύμβολον τῆς ταχύτητος τοῦ βίου⁸, κατὰ τινὰς δὲ διὰ τὸ ὑμῶν καὶ ὑμῶν ὁ λαγῶς ἐστὶ σύμβολον τοῦ Λόγου⁹.

¹ Γεν. γ'. 19. Ἑκκλ. γ'. 20, ε'. 14 Boldetti, σελ. 419 μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς IN DEO=ἐν Θεῷ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθη. Τοιαῦτα ἀφιερώματα (vota) ποδῶν ἐποιοῦν καὶ οἱ ἀρχαῖοι εἰς τοὺς Θεούς, μετὰ εὐτυχῇ ἐκ μακρῶν ταξιδίων ἐπιστροφῇ. Schultze Katakomben σελ. 122—123. Otte σελ. 485. Ott σελ. 67. Kraus, ἐν λέξει Fusssole σελ. 545.

² Otte σελ. 488. Bottari I. σελ. 185.

³ Otte Kunst-Archäologie. τόμ. Α'. σελ. 477.

⁴ Γεν. ιγ'. 13. Λευϊτ. ις'. 15.

⁵ Otte σελ. 489.

⁶ Ματθ. ζ'. 6.

⁷ Β'. Πέτρ. θ'. 22. Παροιμ. κς'. 11. Ἐκ ταύτης τῆς αἰτίας κύων καὶ ὕς κυρίως καὶ γυνὴ διώκονται ἀπὸ τῶν ναῶν τῶν Ὀρθοδόξων.

⁸ Kraus ἐν λέξει Hase. σελ. 651 ὑπὸ Münz.

⁹ Otte Kunst-Archäol. σ. 485. Κατὰ τὸν Schultze ὁ λαγῶς προσερχόμενος

Λέων, σύμβολον ἰσχύος¹ καὶ τοῦ Ἰησοῦ ὡς τοῦ ἐξ Ἰουδα σκύμνου λέοντος².

Λύρα, σύμβολον τῆς διὰ τῆς προσευχῆς ἐν τῇ ψυχῇ ἐπερχομένης γαλήνης³.

Μέλισσα, σύμβολον τῆς φιλεργίας καὶ σοφίας⁴.

Μύρμηξ, ὡσαύτως φιλεργίας καὶ σοφίας σύμβολον⁵.

Ναῦς οὐριοδρομοῦσα, σύμβολον τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας⁶. Πρὸς φάρον δὲ κατευθυνομένη, σύμβολον τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ ταξιδίου τοῦ βίου⁷.

Νυκτοκόραξ, σύμβολον τῆς ἐρήμου καὶ τῶν ἡρειπωμένων μερῶν⁸. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἀγαπᾷ τὸ σκότος ὁ αὐτὸς καὶ φέρεται ὡς σύμβολον τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐν γένει τῶν μισούντων τὸ φῶς⁹.

Οἶκος, ἐπὶ ἐπιτυμβίου πλακῶς, σύμβολον τοῦ ἐν τῷ τάφῳ κειμένου σώματος, ἐν ᾧ, ὡς ἐν οἴκῳ ἢ ἐν Ναῷ κατέκνησεν ἡ ψυχὴ¹⁰.

Ὄνος, σύμβολον τῆς ἐξ ἠθνῶν Ἐκκλησίας (φάτνη)¹¹ καὶ τῆς γεωργικῆς γονιμότητος¹².

ἐκ τῆς ἀρχαίας λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἐν ταῖς κατακύμβαις ζωγραφεῖται ἀπλῶς διακοσμήσεως χάριν. Die Katakomben σ. 122.

¹ Κλήμ. Στρωμ. Β. κεφ. ζ'.

² Ἀειθμ. κδ'. 8. πρβλ. Münster Heft I σελ. 81.

³ Κλήμ. Παιδ. κεφ. ια'. Martigny. Dict. ἐν λέξει Lyre Münster. H. I. σ. 84.

⁴ «Τὴν σοφίαν τιμήσασα προήχθη». Παροιμ. Σολμ. ς'.

⁵ «Ἰπαγε πρὸς τὸν μύρμηκα ὀκνηρὸν καὶ γενεὴν ἐκείνου σοφώτερος». Παροιμ. Σολ. ς'. 6. Münster H. I. σελ. 27.

⁶ Const. Apost. II. 57. Κλήμης. Παιδ. Γ. κεφ. ια'. Κλήμης Ῥώμης Πατρ. Migne τόμ. II. σελ. 49. Aringhi τόμ. I. σ. 357. Münster σ. 100. Boldeti σ. 373 Otte σελ. 488. Ott. σελ. 236 237.

⁷ And. Pératé Archeol. Chrét. σελ. 93. Schultze Die Katak. σελ. 103. Ott. σελ. 66—179.

⁸ Ψαλ. ρα'. 7.

⁹ Otte τόμ. Α'. σ. 487. Ἰωάν. γ'. 19.

¹⁰ «Οἶδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ οἰκοδομὴν ἐκ θεοῦ ἔχομεν οἰκίαν ἀχειροποίητον» Β'. Κορινθ' ε'. 1. Α'. Κορινθ' γ'. 16. Aringhi τόμ. I. σελ. 357.

¹¹ Ἦσ. α'. 2. Ματθ. κα'. 2, 5, 7. Aringhi I. 615. 617 II. 355. 395.

¹² Γεν. μθ'. 11 Ἦσ. λβ' 20, περὶ τῶν πολλῶν σηματομένων τούτου, ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Esel, ὑπὸ Heuser, σελ. 431.

Ὁρνις, Κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ, Ματθ. κγ'. 37, σύμβολον μητρικῆς στοργῆς καὶ τῆς ὑπὸ τὰς πτέρυγας τῆς Ἐκκλησίας διαθεσμάνσεως τῶν πιστῶν¹.

Ὁφίς, Σύμβολον τῆς φρονήσεως², ὃ δὲ ἐν τῇ ἐρήμῳ χαλκοῦς ὄφις³ σύμβολον τοῦ ἐπὶ Σταυροῦ ὑψωθέντος Ἰησοῦ⁴.

Κατὰ Κλήμεντα δὲ τὸν Ἀλεξανδρεῖα «ὄφις ἀλληγορεῖται ἡδονὴ ἐπὶ γαστέρα ἐρπουσα, κακία γηΐνη εἰς ὕλας τρεφομένη»⁵.

Πελεκάν, ἕνεκα τῶν περὶ τοῦ πτηνοῦ τούτου μυθολογουμένων, ὅτι διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ τρέφει καὶ ζωογονεῖ τοὺς νεοσσούς αὐτοῦ, ἐγένετο οὗτος σύμβολον τοῦ Σταυρικοῦ πάθους τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ αἵματος τρέφοντος καὶ ζωογονοῦντος τοὺς πιστοὺς⁶.

Περιστέρα, σύμβολον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁷, τῆς φρονήσεως καὶ ἀκεραιότητος⁸. Περιστέρα μετ' ἐλαίας σύμβολον καταλλαγῆς⁹.

Πέτρα ἢ βράχος, ἐξ ἧς βέουσι ποταμοί, σύμβολον τοῦ Ἰησοῦ¹⁰ καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ¹¹.

¹ Κατὰ δὲ τὸν Ὁρτοπαγόνα αὐτῇ, ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ πτηνοῦ, ἐστὶ σύμβολον τοῦ ἁέρος, παρὰ Κλήμεντι. Ἀλεξ. Στρωμ. Ε'. η'. πρὸς καὶ ψαλμ. η. 4.

² Γεν. γ'. 1. Ματθ. 2. 16. Münter. H. I. σ. 101.

³ Ἀριθ. κα'. 9.

⁴ Ἰωαν. γ'. 14.

⁵ Προτρεπτ. κεφ. ια'. § 141.

⁶ Περὶ τούτου ἴδε Münter H. I. 90. Otte σ. 487, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἱεροῦ Ἐπιταφίου, ἐν τέλει τῆς β'. στάσεως ἐγκώμιον. «Ὡς πελεκάν τετρωμένος τὴν πλευράν σου λογε, σοὺς θανέντας παῖδας ἐζώσας ἐπιστάξει ζωτικὸς αὐτοῖς κρουνός». Ἐπὶ λελιθογραφημένης δὲ εἰκόνης τῆς Σταυρώσεως τοῦ Ἰησοῦ, ἣν εἶδομεν ἐν τῇ Λατινικῇ Ἐπισκοπῇ τῆς ἁγίας Σύρου, ὑπεράνω τοῦ πάθους εἰκονίζεται ὁ Πελεκάν, οὗ τὰ ἐντόσθια κατατρῶγουσι τὰ νεογνά αὐτοῦ, ἅνω δ' αὐτοῦ ἀναγινώσκομεν: «Similis factus sum Pellicano solitudinis». Ἐν τῷ ρα'. ψαλμῷ ὁ Πελεκάν, ὡς καὶ ὁ Νυκτοκόραξ, φέρονται ὡς σύμβολα τῶν ἐρήμων μερῶν. πρὸς καὶ Kraus ἐν λέξει Pelikan, σελ. 604 Schöne. Geschichtschts—forsch. Τόμ. III σελ. 210. Ott. σ. 67.

⁷ Ματθ. ε'. 16. Ἰωαν. α'. 32.

⁸ Ματθ. ι'. 16. Aringhi II σ. 341. 347. Perret. τόμ. I. pl. LXIV.

⁹ Γεν. η'. 11. Otte Α'. σ. 488.

¹⁰ «Ἐπειὶ γὰρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθοῦσης πέτρας, ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ Χριστός». Α. Κορινθ. ι'. 4.

¹¹ Ματθ. ζ'. 24, ις'. 18. Λουκ. ζ'. 48.

Πτηνά, ῥαμφίζοντα βότρυες ἐν ἀμπέλῳ, σύμβολον τῶν πιστῶν πινόντων ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἦτοι σύμβολον τῆς ἱερᾶς Μεταλήψεως ¹.

Σταυρός, τὸ ἀγιώτατον καὶ τιμιώτατον πάντων τῶν Χριστιανικῶν συμβόλων, σύμβολον τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἀπολυτρώσεως τοῖς μὲν πρὸ Χριστοῦ σημεῖον ἁρᾶς, ἀτιμίας καὶ κατάρχεις ², τοῖς πιστοῖς δὲ «τροπαίον» ³, «σωτηρίου πάθους σύμβολον» ⁴, «σωτηρίου τροπαίου σύμβολον» ⁵, «νικητικὸν τροπαίον, δαιμόνων ἀποτρόπαιον» ⁶, «στέμμα καὶ διάδημα δόξης ⁷, τιμῆς καὶ σωτηρίας ὑπόθεσις, δόξης καὶ τιμῆς ἀφορμή» ⁸.

Οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, πανταχοῦ τῆς φύσεως τὸν τύπον τοῦ τιμίου Σταυροῦ ἀποτυπούμενον διαβλέποντες ⁹, πανταχοῦ καὶ πάντοτε τῷ ση-

¹ Ἰωάν. ζ'. 56, ιε'. 1. Ματθ. κζ'. 29. Μαρκ. ιδ'. 15. Kraus ἐν λέξει Eucharistie σελ. 438. Λαμπρὸν τοιοῦτον ἀνάγλυφον εὑρηται ἐξωθι τοῦ ἐν τῷ Πολυγώνῳ Ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἐν Ἀθήναις.

² Γαλάτ. γ'. 13.

³ «Καὶ λαμπρὰν ἐσθῆτα μετενδύς (ὁ ἀρχιερεὺς) . . . τὸ τροπαίον τοῦ σταυροῦ κατὰ τοῦ μετώπου τῇ χειρὶ ποιησάμενος εἰπάτω· ἡ χάρις . . .» Ἀποστ. Διαταγ. βιβλ. Η'. κεφ. 12. 3.

⁴ Εὐσεβ. ἐν βίῳ Κωνστ. III. μθ'. σ. 1109 ἔκδ. Migne.

⁵ Αὐτόθι IV. κεφ. κα'. σελ. 1168.

⁶ Εὐσεβ. ἐν Κωνστ. τριακονταετηρικὸς ζ'. σελ. 1352. πρβλ. ἐν βίῳ Κωνστ. III. κεφ. β'. σελ. 1056. Ἐκδ. Migne.

⁷ Κύριλλος Ἱεροσολύμων. Κατήχ. ιγ'. 11. Ἐκδ. Migne τόμ. λγ'.

⁸ «Πρότερον μὲν γὰρ ὁ Σταυρὸς ὄνομα καταδίκης ἦν, νυνὶ δὲ πρᾶγμα τιμῆς γέγονεν, πρότερον σύμβολον κατακρίσεως, νυνὶ δὲ ὑπόθεσις σωτηρίας. πρότερον αἰσχύνης ἦν καὶ χολάσεως ὑπόθεσις, νυνὶ δὲ γέγονε δόξης καὶ τιμῆς ἀφορμή». Χρυσ. λόγ. πβ' εἰς τὸν Σταυρόν. Πατρ. Ἐκδ. Migne τόμ. 49. σελ. 399. «Ἄλλ' ὅμως τὸ ἐπάραιον τοῦτο, τὸ ἀπευχτὸν, τὸ τῆς ἐσχάτης τιμωρίας σύμβολον, νυνὶ γέγονε ποθεινὸν καὶ ἐπέραιον». Χρυσόστ. πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλλήνας. Πατρ. τόμ. 48, σελ. 826.

⁹ «Κατανοήσατε γὰρ πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, εἰ ἄνευ τοῦ σχήματος τούτου διοικεῖται ἡ κοινωνία· ἔχειν δύναται, θάλασσα μὲν γὰρ οὐ τέμνεται, ἦν μὴ τοῦτο τὸ τροπαίον. ὃ καλεῖται ἱστίον, ἐν τῇ νηὶ σῶν μείνη, γῆ δὲ οὐκ ἀροῦται ἄνευ αὐτοῦ, σκαπανεῖς δὲ τὴν ἐργασίαν οὐ ποιοῦνται, οὐδὲ βανυσουργοὶ ὁμοίως, εἰμὴ διὰ τῶν τὸ σχῆμα τοῦτο ἐχόντων ἐργαλείων. Τὸ δὲ ἀνθρώπειον σῶμα οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἀλόγων ζώων διαφέρει, ἢ τὸ ὀρθόν τε εἶναι καὶ ἔκτασιν χειρῶν ἔχειν. καὶ οὐδὲν ἄλλο δεῖκνυσιν ἢ τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ». Ἰουστίνου, Ἀπολογ. Α. 55.

μειώ τούτω κατεσφραγίζοντο ¹, κατεκοσμοῦντο καὶ ἐκαλλωπίζοντο ².

Σταφυλαί, ἐν τῇ ἀμπέλῳ, σύμβολον τῶν πιστῶν μενόντων ἐν τῷ Ἰησοῦ ³, πρὸς δὲ σύμβολον τῆς ἱερᾶς Μεταλήψεως, ὡς γεννήματος τῆς ἀμπέλου ⁴.

¹ Ἐκδ. Οὐο Τόμ. I. σελ. 150. «... Ὡς πανταχοῦ τοῦτο εὐρίσκεισθαι παρὰ ἄρχουσιν, παρὰ ἀρχομένοις, παρὰ γυναῖξιν, παρὰ ἀνδράσι, παρὰ παρθένοις, παρὰ γενημημέναις, παρὰ δούλοις, παρὰ ἐλευθέροις, . . . ἐν οἰκίαις, ἐν ἀγοραῖς, ἐν ἱερημίαις, ἐν ὁδοῖς, ἐν ὄρεσιν, ἐν νάπαις, ἐν βουνοῖς, ἐν θαλάττῃ καὶ πλοίοις καὶ νήσιν, ἐν κλίναις, ἐν ἱματίοις, ἐν ὄπλοις καὶ ἐν παστάτιν, ἐν συμποσίοις, ἐν σκεύεσι χρυσεῖς, ἐν μαργαρίταις, ἐν τοίχων γραφαῖς». Χρυσόστ. Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας. Πατρ. τόμ. 48. σελ. 286.

² «Μὴ τοίνυν ἐπαισχυνῶμεν τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλος ἀποκρύπτῃ, σὺ φανερώς ἐπὶ τοῦ μετώπου σφραγίζου, ἵνα οἱ δαίμονες τὸ σημεῖον ἰδόντες τὸ βασιλικόν, μακρὰν φύγῳσι τρέμοντες, ποιεῖ δὲ τοῦτο τὸ σημεῖον ἐσθίων καὶ πίνων, καθήμενος, κοιταζόμενος, ἐξαιριστάμενος, λαλῶν, περιπατῶν, ἀπαξάπλῳς ἐν παντὶ πράγματι». Κυριλλ. Ἱερσ. Κατήχ. Δ. Πατρ. τόμ. 33. σελ. 472.

«Καὶ γὰρ συνεχῶς αὐτὸ ἅπαντες ἐγχαράττουσιν ἐπὶ τοῦ τῶν μελῶν ἡμῶν ἐπισημοτέρου μέρους. καὶ ὥσπερ ἐν στήλῃ ἐπὶ τοῦ μετώπου καθ' ἑκάστην ἡμέραν διατυπούμενον περιφέρουσιν. Οὗτος ἐν τῇ θείᾳ τραπέζῃ, οὗτος ἐν ταῖς τῶν ἱερῶν χειροτονίαις, οὗτος πάλιν μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τὸ μυστικὸν δεῖπνον διαλαμβάνει». Χρυσόστ. Πρὸς τε Ἰουδ. καὶ Ἕλληνας. Πατρ. τόμ. 48. σελ. 826. «Καὶ γὰρ πάντα δι' αὐτοῦ τελεῖται τὰ καθ' ἡμᾶς, καὶ ἀναγεννηθῆναι δέη, σταυρὸς παραγίνεται, καὶ τραφῆναι τὴν μυστικὴν ἐκείνην τροφήν, καὶ χειροτονηθῆναι, καὶ ὅτι οὗν ἕτερον ποιῆται, πανταχοῦ τὸ τῆς νίκης ἡμῶν παρίσταται σύμβολον». Χρυσόστ. εἰς τὸν Ματθ. ὁμιλ. νδ'. Πατρ. τόμ. 48. σελ. 557.

³ «Οὐδὲ γὰρ οὕτω στέφανος βασιλικὸς καλλωπίζει κεφαλὴν, ὡς σταυρὸς παντὸς κόσμου κοσμιώτερος ὢν. . . Αὐτὸ δὲ τὸ ζῦλον ἐκεῖνο, ἐνθα τὸ ἅγιον ἐτάθη σῶμα καὶ ἀνεσκολοπίσθη, πῶς ἐστι περιμάχῃτον ἅπασιν; καὶ μικρόν τι λαμβάνοντες ἐξ ἐκείνου πολλοί, καὶ χρυσῶ κατακλείοντες, καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῶν τραχήλων ἐχαρτῶσι τῶν ἑαυτῶν καλλωπιζόμενοι». Χρυσόστ. Πρὸς τε Ἰουδ. καὶ Ἕλληνας. Πατρ. τόμ. 48. σελ. 826. πρβλ. καὶ εἰς Ματθ. ὁμιλ. νδ'. τόμ. 48. σελ. 557. καὶ Guerick Archäol. Berlin 1859, σελ. 133. Siegel III. Kreuz σελ. 114—148. Kraus ἐν λέξει Kreuz σελ. 224—238.

⁴ Ἰδίᾳς δὲ περὶ Σταυροῦ μονογραφίας ἐκ τῶν νεωτέρων ἔγραψαν Stockbauer, Kunstgeschichte des Kreuzes. 1870. Zöckler, Das Kreuz Christi, 1875. Bunsen, Das Symbol des Kreuzes 1876. Fulda, Kreuz und die Kreuzigung 1878, καὶ ἄλλοι πολλοί.

⁵ Ἰωάν. ιε'. 4—6.

⁶ Μαρκ. ιδ'. 25. Λουκ. xβ'. 18. Kraus ἐν λέξει Eucharistie σελ. 438.

Ταώς, δὲ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς κυρίως ἦν σύμβολον τῆς θεᾶς τοῦ Οὐρανοῦ Ἡρας¹, παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς ἐν μὲν ταῖς ἐπιτυμβίσις ἀπεικονίσσιν ἐγένετο σύμβολον τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς ἐν τῷ οὐρανῷ τῶν ψυχῶν Ἀθανασίας², ἐν δὲ τοῖς βαπτιστηρίοις, τῆς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἐπὶ τὸν βαπτιζόμενον κατερχομένης θείας χάριτος³.

Κατὰ τὸν Olte, ὁ ταώς ἦν σύμβολον τοῦ διαδόλου, τῆς ματαιότητος καὶ τῆς ὑπερηφανίας. Ἐν χειρογράφῳ δὲ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, ἐν Ζυρίχῃ ἀποκειμένῳ, ἀναγινώσκωμεν περὶ τούτου.

«Voce Satan, pluma Seraphim, cervice draconem»⁴.

Φάρος, πρὸς ὃν συνήθως οὐριοδρομοῦσα ναῦς κατευθύνεται, σύμβολον τοῦ ἡσυχίου καὶ φωτεινοῦ λιμένος, πρὸς ὃν μακαρίως μετὰ θάνατον κατευθύνεται ἡ ψυχὴ.

Ἡ παρὰ τὸν φάρον δ' ἐπιγραφὴ ΑΟΡΑΤΑ, ἡ ἐν τῷ Κοιμητηρίῳ τοῦ ἁγίου Καλλίστου εὑρεθεῖσα⁵, μετ' ἐξόχου Χριστιανικοῦ *συναισθηματος* καὶ γνώσεως τῶν τῆς ἁγίας Γραφῆς, παρίστησιν αὕτη τὰ πρὸς Κορινθίους Α' . β' . 9 περιφραστικῶς ἀναφερόμενα *ἀόρατα*, «*ἀόφθαλμός*

Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς διατάγας βιβλ. Η'. κεφ. 47, κανόνα γ', οἱ ἄρχαῖοι Χριστιανοὶ τῷ καιρῷ τῷ δέοντι προσῆγον σταφυλὰς πρὸς τὸ θυσιαστήριον· βραδύτερον πολλοὶ λειτουργοὶ παρανοοῦντες τοὺς περὶ τῆς ἀμπέλου λόγους τοῦ Ἰησοῦ, συνῆπτον τούτους μετὰ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας, μεθ' ἧς καὶ ταῦτας μετέδιδον· ἡ Πενθέκτη ὁμῶς Οἰκουμ. Σύνοδος τῷ 692 διὰ τοῦ κη'. κανόνος αὐτῆς, αὐστηρῶς ἀπηγόρευσε τοῦτο, ἐπιτρέψασα μόνον τὴν προσαγωγὴν τούτων, ὡς ἀπαρχὴν εὐχαριστίας τοῦ δοτῆρος τῶν καρπῶν.

¹ J. Overbeck, Atlas der griechischen Kunst-mythologie. Leipzig. 1873. Lief. II. Taf. IX no. 24. 32.

² Garucci. Tab. CCCXI. CCCXXXVII. CCCXLVI. CCCXLVII. CCCLXXXIX. CCCXCI. Aringhi τόμ. II. σ. 285. Perret. cimit de S. Pretext. τόμ. I. Münster Heft. I. σ. 91.

³ Garrucci. Tab. CCXXXIX CCLXIX. CCCCVI.

Εἰκόνα τοῦ ταῶ ἱσταμένου ἐπὶ γῆνις σφαίρας καὶ παριστῶντος οὕτω συγκρότως οὐρανὸν καὶ γῆν, ἰδὲ Bottari. II. Tav. XCVII. Εἰκόνα δὲ τοῦ ταῶ μετ' ἀστέρων, ὑποδηλοῦντος τὸν ἀστερέεντα οὐρανὸν, ἰδὲ τὴν ἐν Μιλάνῳ τῷ 1845 ἀνακαλυφθεῖσαν ἐφ' ὕψους γραφὴν ἐν τῷ S. Nazario, Polidori. Sopra alcuni sepolcri ant. crist. Milano 1845 σ. 571.

⁴ Kunstarchäol. τόμ. Α'. σελ. 487.

⁵ De Rossi Bullet. 1868 σελ. 42 no 2

οὐκ εἶδε, καὶ οὗς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, αἱ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν ¹».

Φοῖνιξ, (τὸ πτηνόν) σύμβολον τῆς ἀναστάσεως ².

Φοῖνιξ, (τὸ φυτὸν) σύμβολον τοῦ δικαίου ³, τῆς νίκης, καὶ τοῦ κατὰ τῆς ἀμαρτίας θριάμβου ⁴.

Μεταξὺ δὲ τῶν συμβολικῶν παραστάσεων τάσσεται παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ τὸ παναρχαῖον τοῦτο Ἰνδοευρωπαϊκὸν σύμβολον τῆς εὐτυχίας καὶ τοῦ ἱεροῦ πυρὸς *Svastika* καλούμενον ⁵, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν Rossi ἐστὶ Σταυρὸς διὰ *γαμμάτων* ὑπολανθάνων, (*crux dissimulata*, *crux gammata*), ὁ δὲ Gori ἐκλαμβάνων τὸ σύμβολον τοῦτο ὡς ἐκ οὗς ἐπιχειμένων **Z** συγκείμενον ἐξηγεῖ **ZHTE EN XPICTΩ** κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν **BIBAS IN CHRISTO** ⁶.

¹ Münster. I. σ. 400. Boldetti. σ. 373. Perret. Les Catacombes. V. pl. XLI⁹. Schultze. Katakomb. σελ. 103. Kraus ἐν λέξει Pharus σελ. 619 ὑπὸ Münz Martigny ἐν λέξει Phare.

² Ἀποστ. Διατ. Ε'. κεφ. 7. Κλήμης Ῥώμης ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθ. 25. Κύριλλ. Ἱεροσ. Κατήχ. ιη'. 8. Ambrosius de Fide resurrect. c. 13. Augustinus, De anima et ejus orig. IV. 20 § 33. Münster. H. I. σ. 95. Schultze, Katakomb. fig. 24 σελ. 102. Kraus ἐν λέξει Phönix. ὑπὸ De Waal. Martigny ἐν λέξει Phénix.

³ Ψαλμ. γα'. 12. ⁴ Ἀποκ. ζ'. 9 Münster. H. I. σ. 29. 30.

⁵ Τὸ σύμβολον τοῦτο εὐρῆται ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ Ἰαπωνικοῦ Θεοῦ **Ἰάξα**, ἐφ' ᾧ καὶ σταυρὸς τοῦ Βουδισμοῦ τοῦτο καλεῖται. (Stockbauer. Kunstgesch. des Kreuzes σελ. 81-120) Ἐπὶ πλείστον Ἰαπωνικῶν μνημείων, (Georgi, Alphabetum Tibetanum σελ. 460, 725). Ἐπὶ Κελτο-γαλλικῶν νομισμάτων, (Mionnet Suppl. I pl. 6 Burnouf. Diction. Sanser. ἐν λέξει Svastika) καὶ ἐπὶ πολλῶν εὐρημάτων καὶ ἰδίᾳ σφονδυλίων εὐρεθέντων ἐν ταῖς ἐν Τροίᾳ ἀνασκαφαῖς, περὶ ὧν ἰδὲ «Συνοπτικὴ ἀφήγησις τῆς γενομένης ἀνακαλύψεως τοῦ Ὀμηρικοῦ Ἰλίου ὑπὸ Ε. Σχλίεμανν, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ φιλ. Συλλόγῳ Παρυνασσῶ 1875», πρὸλ. καὶ Troy and its Remains. London 1874. πίν. XXV. καὶ XXIX. καὶ ἡμετέραν διατριβὴν μετὰ διαφορῶν ἀποκλίσεων τοῦ συμβόλου τούτου, ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορίας καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρείας τόμ. Α'. Φεβρ. 1884 σελ. 512. Mortillet. Le signe de la croix avant le Christianisme. Paris 1866.

Περὶ τοῦτου, ὡς συμβόλου τοῦ Σταυροῦ, Svastika-Krenz. ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Krenz σελ. 225. Schultze. Katakomb. σελ. 106. 127. σημ. 6.

⁶ Stockbauer. Kunstgesch. des Kreuzes. σελ. 81-120. Τὸ σύμβολον τοῦτο εὐρῆται ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ νεκροθάπτου (fossor) Διογένης, ἐπὶ τῆς ἐπιγρα-

Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἀπολογηταὶ τῶν πρώτων αἰώνων σχετικὰς ἐννοίας μεταξὺ τῶν ἀληθειῶν πίστεως καὶ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας διεύρων, αὐτοὶ οὗτοι διευκολύνουσιν ὅπως καὶ ἐθνικαὶ τινες παραστάσεις, ἐν ἄλλῃ ὁμῶς ἐντελῶς ἐννοίᾳ, ὑπαιστέλωσι τῇ Χριστιανικῇ τέχνῃ.

«Πλάτων δ' ὁμοίως ἔφη Ραδάμανθυν καὶ Μίνω κολάσειν τοὺς ἀδίκους παρ' αὐτοῖς ἐλθόντας», γράφει Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, «ἡμεῖς δὲ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα φαρὲν γενήσεσθαι, ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ ΧΡΙΣΤΟΥ¹, ὃ δὲ λέγομεν χωλοὺς καὶ παραλυτικούς καὶ ἐκ γενετῆς πονηροὺς (πηροὺς) πεποιημένους αὐτόν, καὶ νεκροὺς ἀνεγείραι, ὅμοια τοῖς ὑπὸ » Ἀσκληπιοῦ γεγενῆσθαι λεγόμενοις καὶ ταῦτα φαρὲν δοξομεν²», δι' ὃ Ἑρμῆς ὁ κριοφόρος ἢ Ἑρμῆς νόμιος³, μεταβάλλεται εἰς τὸν καλὸν τοῦ Εὐαγγελίου Ποιμένα⁴, αἱ μυθολογικαὶ παραστάσεις τοῦ Ἑρώτος καὶ ψυχῆς, τῶν Σειρήνων καὶ Διοσκούρων ἐκχριστιανίζονται⁵, ὁ τῇ λύρᾳ καὶ τὰ θηρία κινεῖ τιθασεύων Ὀρφεὺς⁶ μεταβάλλεται εἰς Δανιήλ ἐν μέσῳ τῶν λεόντων⁷. Τῇ μυθολογικῇ παραστάσει τοῦ Ἰάσωνος⁸ οἱ Χριστιανοὶ προσαρμόττουσι τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰωνᾶ⁹.

φῆς «LYCILLIA IN PAGE (Schultze, Die Katak. σελ. 30, 106) καὶ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τὸν ἄμβωνα τοῦ Ναοῦ τοῦ ἀγίου Ἀμβροσίου ἐν Μεδιολάνοις σαρκοφάγου. Lübke, Kunstgesch. 1873, τόμ. I fig. 179, σελ. 260. πρβ. καὶ Boldetti σελ. 60. Schultze, Katak. σελ. 127. Zöckler, Das Kreuz σ. 141. Ott. σελ. 45. Pératé Archéol. Chrét. fig. 9, σελ. 23.

¹ Ἀπολογ. Α. 8. ² Ἀπολογ. Α. 22

³ Monuments inédits publiés par l'Institut de correspondance archéologique. Rome. τόμ. XI. Tab. VI.

⁴ Ἰωάν. ι'. 11-14. Kraus ἐν λέξει Pastor bonus fig. 363, 364, 365. Schultze, Die Katakomben σ. 112, 113, 183. Archäologie d. Altchr. Kunst. fig. 89. σ. 287. fig. 90. σελ. 288. Ott. σ. 204, 205.

⁵ Pératé. Archéol. Chrét. σελ. 64. Lübke, Kunstgesch. 1873 τόμ. I. σελ. 257. Schultze, Die Katakomben σ. 98, 192. Archäologie d. Altchristlichen Kunst. σ. 253, 320. Müller. Handb. d. Archäologie der Kunst. σ. 724. ἐκδ. γ'.

⁶ A. L. Millins Mythologische Gallerie τόμ. II. Taf. CVII. no 423.

⁷ Schultze, Die Katakomben σ. 104, 109. Kraus ἐν λέξει Daniel σ. 842. καὶ ἐν λέξει Biblische Darstellungen. σ. 156. Ott. σ. 199.

⁸ Roscher. Ausführliches Lexikon des Griechisch. u. Römisch. Mythologie. Leipzig 1890 ἐν λέξει Jason. σ. 85. πρβλ. καὶ Monuments inédits. τόμ. II. Tav. XXXV Raoul-Rochette. Tableaux des Katakombes 1837, σ. 167.

⁹ Kraus ἐν λέξει Jonas fig. 45, 46. Otte σ. 196, 197. Schultze, Die Katakomben σ. 107. fig. 29. σ. 109. fig. 41. σελ. 176.

Ἐν τῷ τοῦ Δευκαλίωνος κατακλυσμῷ, αὐτὸν τὸν τῆς Γραφῆς, τὸν ἐπὶ Νῶε κατακλυσμὸν διέσωσαν ¹.

Ἐν δὲ τῇ παραστάσει τῆς Κουροτρόφου Δήμητρος ² τὴν τὸν παῖδα Ἰησοῦν γαλουχοῦσαν Παρθένον ³.

Ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν δὲ τούτων παραστάσεων οἱ Χριστιανοὶ ἐφρόντιζον ὅπως ἀφαιρῶσι τὰ ἀπῄθοντα πρὸς τὴν Χριστιανικὴν σεμνότητα ⁴ καὶ οὕτως, ἐπὶ τῆς ἀρχαίας πάντοτε τέχνης στηριζόμενοι καὶ ἀπ' αὐτῆς δανειζόμενοι καὶ ἐπωφελοῦμενοι ⁵, ἐσχημάτιζον τὴν ἐκάστοτε ζητούμενην Χριστιανικὴν παράστασιν καὶ μόνον ἐπὶ θεμάτων ἅτινα οὐδαμῶς παρεῖχεν ἡ ἐθνικὴ τέχνη, οἷά εἰσι τὰ πάθη τοῦ Κυρίου, αἱ παραβολαί, τὰ θαύματα καὶ αἱ ἀφηρημέναι τοῦ Εὐαγγελίου ἀλήθειαι, ἐπὶ τούτων οἱ Χριστιανοὶ ἠναγκάζοντο ὅπως πρωτοτύπως σκέπτονται καὶ πρωτοτύπως τὰ τῆς ἀγιογραφικῆς παραστάσεως διαθέτωσιν.

Ὅτι δὲ ἡ Χριστιανικὴ τέχνη (εἴτε οἱ Χριστιανοὶ ἀντέγραφον εἴτε πρωτοτύπως συνέθετον) οὐδὲν ἕτερον ἦν, εἰμὴ συνέχεια τῆς ἀρχαίας τέχνης, τοῦτο σαφέστατα καταδεικνύσιν ἅπασαι αἱ ἀγιογραφικαὶ παραστάσεις τῶν πρώτων αἰώνων, τοῦ Νῶε, τοῦ Ἰωνᾶ, τοῦ Δανιήλ, τοῦ Καλοῦ Παιμένος, τοῦ Ὀρφέως ⁶ ἢ ὑπὸ τῶν πλείστων ὡς παράστασις

¹ Ott. σελ. 235-236. Schultze, Die Katakomben fig. 28. σ. 107. πρὸς καὶ Θεοδοσίου Βενιζέλου, τοῦ καὶ ἡμετέρου πολυφιλήτου καὶ σεβαστοῦ καθηγητοῦ, διατριβὴ περὶ τῶν ἀπολιθώσεων καὶ τοῦ Κατακλυσμοῦ κατὰ τὴν τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων δόξαν. 1876. σ. 22-27.

² J. Overbeck, Atlas der Griechischen Kunst-mythologie. Leipzig. Erste Lieferung. 1872. Taf. IV. no 11.

³ Kraus ἐν λέξει Marienbilder fig. 204, 205, 206. Ott. σ. 180-185 Schultze, Die Katakomben fig. 406. 151.

⁴ Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδ. Γ'. ια'.

⁵ «Alle diese Darstellungen athmen noch den reinen, schlichten Sinn antiker Kunst». Lübke, Kunstgeschichte. 1873 τόμ. I. σελ. 262. «in manchen spricht sich ein antikes Lebensgefühl noch frisch und energisch aus». αὐτόθι σελ. 258.

«Allerdings konnten die neuen Glaubensideale nicht sofort Fleisch und Blut gewinnen. Die Hand und das Auge verloren nicht gleich die seit Menschenaltern herrschenden Gewohnheiten, die formale Schönheit wurde noch lange nach den überlieferten Gesetzen beurtheilt» A. Springer. Textbuch zu den Kunsthistorischen Bilderbogen. Leipzig. 1881. σελ. 85.

⁶ Εἰκόνας τούτων ἰδὲ Schultze. Die Katakomben fig. 23, 26, 28, 29, 30, 31, 40, 41, 42, 44. Otte σελ. 204-211.

τοῦ Εὐαγγελισμοῦ θεωρουμένη¹, αἱ τῆς Θεοτόκου, φερύσσης ἐν ἀγκά-
λαις τὸν παῖδα Ἰησοῦν, ἡ τῆς βαπτίσεως τοῦ Ἰησοῦ², τῆς ἐγέρσεως
τοῦ Λαζάρου³ καὶ ἰδίᾳ ἡ τῶν μέσων τοῦ β'. αἰῶνος⁴ ἐφ' ὕψους ἀγιο-
γραφικῇ παράστασις τῆς Αἱμορροούσης, εὑρεθεῖσα ἐν τῇ Κατακόμβῃ S.
Pretesto τῆς Ῥώμης⁵.

Ἐν τῇ ἀπεικονίσει ταύτῃ, ἦν ἀπὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ V. Schultze

Ἡ Αἱμορροοῦσα γυνὴ ἀπτομένη τοῦ κρασπέδου τοῦ ἱματίου τοῦ Ἰησοῦ.
Εἰκὼν ἐκ τῶν μέσων τοῦ β'. αἰῶνος.

λαβόντες δημοσιεύομεν⁶, ἀκριβῶς κατὰ τὴν περιγραφὴν Ματθ. θ'. 20

¹ Εἰκόνα ταύτης ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Verkündigung Mariae, fig. 517. σελ. 935. Ott. σελ. 179. Schultze Archäol. σελ. 342.

² Ott, σελ. 232. Pératé, Archéol. fig. 91 σελ. 127. fig. 91 σελ. 135.

³ Ott, σ. 247. Pératé fig. 98. σελ. 140.

⁴ Kraus ἐν λέξει Marienbilder. fig. 204. fig. 205. σελ. 362, καὶ ἐν λέξει Magier. fig. 195. σελ. 351, Pératé, Archéol. fig. 78. σελ. 123. fig. 80, σελ. 125.

⁵ Περὶ τῆς ἐν Via Appia κειμένης κατακόμβης ταύτης ἰδὲ Schultze, Die Katakomben σελ. 40 καὶ 325.

⁶ Die Katakomben fig. 38. σελ. 145.

«καὶ ἰδοὺ γυνὴ αἰμορροοῦσα δώδεκα ἔτη, προσελθοῦσα ὀπισθεν, ἤψατο τοῦ κρασπέδου τοῦ ἱματίου αὐτοῦ», πᾶρισταται ὁ Ἰησοῦς ἀκολουθούμενος ὑπὸ ὄψεως τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ὀπισθεν δὲ ἡ Αἰμορροοῦσα ἄπτεται τοῦ κρασπέδου τοῦ ἱματίου τοῦ Ἰησοῦ.

Ἡ τέχνη τῆς ἀγιογραφικῆς ταύτης παραστάσεως, καθαρῶς χριστιανικῆς συναισθησεως, ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν σχολὴν τῆς ἀρχαίας ἐγκρίτου τέχνης, ἥς ἀποπνέει πᾶσαν τὴν χάριν, τὴν χάριν τῆς διαθέσεως, τὴν ἐλευθερίαν τῶν γραμμῶν, τὸ εὐγενές τῶν στάσεων, τὸ ἀφελές καὶ ἀπέριττον τῶν περιβολῶν ἡρέμου καὶ μεγαλοπρεποῦς πτυχολογίας, δικαίως δὲ ὁ καθηγητῆς κ. V. Schultze, δημοσιεύων ταύτην, παρατηρεῖ ὅτι βεβαίως οὐδέποτε ἡ Εὐαγγελικὴ αὕτη παράστασις διευτυπώθη ἐν ἐγκριτωτέρᾳ καὶ εὐγενεστέρᾳ τέχνῃ¹.

Οὕτω λοιπὸν βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπὸ τῶν γραμμικῶν σχημάτων καὶ τῶν συμβολικῶν παραστάσεων προήχθησαν οἱ Χριστιανοὶ ἐπὶ τὰς πρώτας παραστάσεις τῶν ἱερῶν εἰκόνων.

ΜΙΚΤΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Μεταξὺ ὅμως τῶν συμβολικῶν παραστάσεων καὶ τῶν πρώτων εἰκόνων, δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν *μικτὰς τινὰς παραστάσεις*, καιμέναις μεταξὺ συμβόλων καὶ εἰκόνων, ἐν αἷς διαβλέπομεν οὐ μόνον ἐθνικὰ στοιχεῖα μετὰ χριστιανικῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνεχόμενα, ὡς ἐν τῇ ἀπεικονίσει τῆς κεραυνοβόλου λεγεῶνος, περὶ ἧς κατωτέρω ἐροῦμεν, ἀλλὰ καὶ τὰς πρώτας τῶν χριστιανῶν ἀποπείρας, δι' ὧν οὗτοι, εἴτε γράφοντες εἴτε χαράσσοντες, ζητοῦσι νὰ λύσωσι τὰ δεσμὰ τοῦ μυστικισμοῦ τῶν συμβολικῶν παραστάσεων, εἰς πλήρη ἀνεξαρτησίαν ἀναγόμενοι, ἥτοι οὐ δύναμεθα νὰ δεχθῶμεν οἷον *μεταβατικὴν τινὰ* περίοδον, δι' ἧς ἀπὸ τῶν γραμμικῶν σχημάτων καὶ τῶν μονομερῶν συμβολικῶν παραστάσεων (Ἄμνός, Περσπερά, Ἰχθύς), μεταβαίνουσιν οὗτοι ὠρισμένως εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ἱερῶν εἰκόνων.

¹ «Nie wohl ist diese evangelische Erzählung in so classischer, edlerer Weise dargestellt worden. Dieser Typus ist eine selbständige christliche Schöpfung». Πρὸς. καὶ Schultze Archäologie 1895. σελ. 342.

Ὡς τοιαῦται δὲ μικταὶ καὶ σύνθετοι συμβολικαὶ παραστάσεις, ὡς ἀπαντῶμεν καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν·

Ὁ Ὀρφεὺς ἐν μέσῳ τοῦ συμπλέγματος παντοειδῶν ζώων παίζων τὴν λύραν¹, σύμβολον τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ, ἡ εἰς δῆλωσιν τῆς ἐξημερώσεως καὶ ἁρμονίας, ἣν εἰς τὸν κόσμον ἔφερε τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου².

Ὁ Ἰησοῦς ἐν μορφῇ ἀμνοῦ, κρατῶν ράβδον καὶ ἐγείρων τὸν Λά-

Ὁ Ἰησοῦς ἐν σχήματι ἀμνοῦ ἐγείρων τὸν Λάζαρον.

Ὁ Ἰησοῦς ἐν μορφῇ ἀμνοῦ μετὰ τῶν πιστῶν ἐν σχήματι ἐλάφων.

ζαρον, εἰκονιζόμενος οὕτως ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Ἰουνίου Βάσσου († 359)³.

Ὁ Ἰησοῦς ὡσαύτως ἐν μορφῇ ἀμνοῦ ἱστάμενος ἐπὶ βράχου,

¹ Εἰκόνας τούτου ἰδὲ Bossio σελ. 239. Pératé σελ. 65 69. Lübke. Kunstgesch. 1873. τόμ. I. fig. 177 σελ. 258. Schultze. Die Katakomben. fig. 26. σελ. 104. Ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ Ἀθήνησι κεντρικῷ Μουσείῳ εὑρεται ἐκ μαρμάρου ἀνάγλυφον παριστῶν τὸν Ὀρφέα παίζοντα λύραν ἐν μέσῳ τῶν παντοειδῶν ζώων.

Ὁ Schultze ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ «Archäologie der christlichen Kirche καὶ Handbuch der theol. Wissenschaften» II. 3. Aufl. σελ. 356, λέγει ὅτι ἐν ταῖς συμβολικαῖς παραστάσεσιν ὁ Ὀρφεὺς ἐστὶ «nicht Bild Christi, sondern Vorläufer Christi im Heidentum.»

² «Ὁρα τὸ ἄσμα τὸ καινὸν ὅσον ἰσχυσε· ἀνθρώπους ἐκ λίθων καὶ ἀνθρώπους ἐκ θηρίων πεποίηκεν». Κλίμ. Ἀλεξ. Προτρεπ. κεφ. α'. § 3-4.

³ Aringhi I. σελ. 227. Bossio. Tav. III. Münster-Heft. I.

Lübke. Kunstgesch. 1873. fig. 178. σελ. 259. Kraus ἐν λέξει Lamm ὑπὸ De Waal. fig. 108. σελ. 266.

Ἡ παράστασις αὕτη βεβαίως δὲν παρεστάθη οὕτω κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (359) φόβῳ τῶν διωγμῶν, ἀλλ' ἐστὶν ἐνταῦθα, ὡς καὶ εἴ τις ἐτέρα, λαμπρὸν ὑπόδειγμα τῆς καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διτρκούσης ἀπηχίσεως τοῦ συστήματος τούτου τῶν μικτῶν κρυπτογραφικῶν παραστάσεων, αἷς καὶ μετὰ τῇ

ἐξ οὗ ρέουσιν ὕδατα ζωῆς αἰωνίου¹, ἥ οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου² (Φεισῶν, Γηῶν, Τίγρις, Εὐφράτης³), δύο δὲ ἡ πλείονες ἔλαφοι, σύμβολον τῶν πιστῶν, πίνουσιν ἐξ αὐτῶν⁴.

Ὁ Ἰησοῦς ὡσαύτως ἐν μορφῇ ἀμνοῦ, ἰστάμενος ἐφ' ὑψηλοῦ, πρὸς ὃν ἐκατέρωθεν ἀτενίζουσι δύο ἀμνοὶ καὶ ἵπτανται δύο ἡ πλείονα πτηνὰ εἰκονίζοντα τοὺς πιστοὺς⁵.

Ἀλιεύς, φέρων τῇ μὲν ἀριστερᾷ κάλαμον, τῇ δὲ δεξιᾷ ἰχθύν, σύμβολον τῆς Ἀποστολικῆς ζωγράφου⁶.

Ἀμνὸς ἐπὶ κεφαλῇς φέρων Σταυρὸν εἰς δῆλωσιν τοῦ Πάθους τοῦ Ἰησοῦ, ὡς Ἀρνίου τοῦ ἐσφαγμένου ἀπὸ καταβολῆς κόσμου⁷.

Τοῦ καλοῦ Ποιμένου ποικίλοι τύποι αἶροντες τὸ ἀπολωλός⁸, (κατὰ δὲ τὸν Springer, ἐπὶ τῶν τάφων, αἶροντες τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ⁹), νέμοντες¹⁰ ἢ ἀμείγοντες ποιμνὴν¹⁰ καὶ ἄλλαι τινὲς παραστάσεις.

Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅλως θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χριστιανικῆς ἐν γένει τέχνης κατέχει ἡ ἐν Ῥώμῃ, ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἡ τοῦ Ἀντωνίνου λεγομένη (Colona Antonina)¹¹ ἀνάγλυφος παραστάσις τῆς κεραυνοβόλου λεγεῶνος¹², ἐν ᾗ καθαρῶς εἰδωλολατρικὰ στοι

ἐλευθερίαν τῆς Ἐκκλησίας οἱ Χριστιανοὶ ἐχρῶντο ἐκ τε τῆς ἀγάπης ἣν εἶχον, ὡς ἐν μορφῇ Ἀμνοῦ ἀπεικονίζουσι τὸν Κύριον, καὶ ἐκ τοῦ σεβασμοῦ ὃν ἡσθάνοντο πρὸς τήρησιν παλαιότερων ἐθίμων καὶ τύπων τῆς τοσοῦτον ἀπηνῶς διωχθείσης Ἐκκλησίας.

¹ Ἰωαν. δ'. 43, 14

² Γεν. β'. 11-14.

³ Εἰκόνας τούτων ἰδὲ Ott. σελ. 137. Kraus ἐν λέξει Hirsch ὑπὸ Münz. fig. 245. σελ. 666.

⁴ Ott. σελ. 137.

⁵ Δουκ. Ε'. 10. Εἰκόνας τούτου ἰδὲ Aringhi τόμ. I. σ. 327. 335. Münter. Heft. I. σ. 52. Otte σ. 192. Ἑτέραν εἰκόνα Ἀλιέως πρὸς Schultze, Die Katakomben fig. 41. σ. 176.

⁶ Ἀποκ. ιγ'. 8.

⁷ Δουκ. ιε'. 5-7. εἰκόνας τούτου ἰδὲ Ott. σελ. 204-209.

⁸ Textbuch. zu den Kunsth. Bilderb. σελ. 82.

⁹ Ott. σελ. 206. Pératé. fig. 31 σελ. 71. fig. 44. σελ. 87.

¹⁰ Pératé. fig. 42. σελ. 85. fig. 43. σελ. 86.

¹¹ Πλείονα περὶ ταύτης πρὸς Baedeker. Italie Centrale. 1887. LVII. καὶ σελ. 151.

¹² Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. Ε'. κεφ. ε'. σελ. 441.

χειῶν, ὁ ὑπέριος Ζεὺς, ἀπὸ τοῦ πώγωνος καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ὕον, Χριστιανικοῖς συμμίνγνται στοιχεῖαι, ἥτοι Χριστιανοῖς στρατιώταις, ἐφ' ὧν τὰς ἀσπίδας εἰκονίζεται ὁ Σταυρός¹.

ΠΡΩΤΑΙ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΙΚΟΝΕΣ

Οὕτω βαθμυδὸν καὶ κατ' ὀλίγον, λύσαντες οἱ Χριστιανοὶ τὰ δεσμὰ τοῦ μυστικισμοῦ καὶ τῶν συμβολικῶν παραστάσεων ἀνήχθησαν ἐπὶ τὰς ἱεράς τῆς Ἀγίας Γραφῆς παραστάσεις, ὧν ἀρχαιόταται εἰσιν·

Α'.

ΕΚ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

*Τυπικῶς ἀναφερόμεναι πάντοτε εἰς τὰ γεγονότα τοῦ βίου
καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ².*

1. Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὗα³.
2. Ἡ θυσία τῶν ἀδελφῶν Ἀβελ καὶ Κάιν⁴.
3. Ὁ Νῶε ἐν τῇ κιβωτῷ⁵.
4. Ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ⁶.

¹ Εἰκόνα τῆς παραστάσεως ταύτης ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Legio fulminatrix. fig. 176. σελ. 291.

² Φ. Παπαδοπούλου Λειτουργικὴ 1895. σελ. 31-35. Lübke Kunstgeschich. 1873. τόμ. I. σελ. 257. A. Springer. Textbuch. zu der Kunsthist Bilderbog. 1882. σελ. 89.

³ Aringhi. τόμ. I. σ. 315, 325, 427. τόμ. II. σ. 109. Perret. τόμ. II. pl. XXVI. Cimetière de S. Agnes εἰς μέγεθος $\frac{1}{2}$ τοῦ πρωτοτύπου. Münter H. II. σ. 45. Schultze, Archäol. σ. 168.

⁴ Aringhi. τόμ. I. σ. 427. Münter Heft. II. σ. 49. Kraus, ἐν λέξει Abel σ. 2.

⁵ Aringhi. τόμ. I. σ. 322, 331, 333. II. σ. 285. Perret. τόμ. I. pl. XXIII. Münter H. II. σ. 51.

⁶ Aringhi. τόμ. I. σ. 305, 317, 331, 423. II. σ. 87, 279. Münter H. II. σ. 54. Schultze Archäol. σ. 169. Pératé. fig. 95 σελ. 138.

5. Ἡ διάδοσις τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης ¹.
6. Ὁ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ [= τοῦ βίου] ἐκ τῆς πέτρας [= τοῦ Ἰησοῦ, Α'. Κορινθ. ι'. 4.] ἐξάγων τὸ ὕδωρ [= τῆς σωτηρίας] ².
7. Ὁ Μωϋσῆς λαμβάνων τὰς πλάκας τοῦ νόμου ³.
8. Ὁ Ἰώβ ἐπὶ τῆς κοπρίας ⁴.
9. Ἡ ἀνάληψις τοῦ Ἡλιοῦ ⁵.
10. Τὰ κατὰ τὸν Δαβίδ ⁶.
11. Ἡ ὄρασις Ἰεζεκιὴλ τοῦ προφήτου ⁷.
12. Τὰ κατὰ Τωβίαν ⁸.
13. Τὰ κατὰ Ἰωνᾶν τὸν Προφήτην ⁹.
14. Ὁ Δαβὶδ ἐν μέσῳ τῶν λεόντων ¹⁰.
15. Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ ¹¹.

¹ Aringhi. τόμ. I. σ. 331.

² Ἐξόδ. ιζ'. 5. De Waal. ἐν τῇ ἐγκ. Kraus ἐν λέξει Biblische Darstellungen σ. 155. Aringhi. τόμ. I. σ. 291, 331, 335, 423. II. σελ. 25, 81, 97, 209, 275. Münster. Heft II. σ. 58. Perret. Cim. de S. Pret. τόμ. I. pl. LXVII. ἡ εἰκὼν 1/2 τοῦ πρωτοτύπου. Schultze, Archäol. σελ. 169. Pératé fig. 88. σελ. 133. fig. 89, 90. σελ. 134.

³ Ἐξόδ. ιθ'. 20. Aringhi. τόμ. I. σ. 291. τόμ. II. σ. 424. Münster. Heft. II. σ. 59.

⁴ Aringhi. τόμ. II. σ. 75. σ. 625. Perret. cim. de S. Calixte τόμ. I. pl. XXV. ἡ εἰκὼν 1/2 τοῦ πρωτοτύπου. Münster. Heft. II. σ. 67. Schultze, Katakomben σ. 106.

⁵ Aringhi. τόμ. I. σ. 205, 429. Münster. Heft II. σ. 62. Schultze, Die Katak. σ. 106.

⁶ Münster. Heft II. σελ. 62. Aringhi. I. σ. 317.

⁷ Münster. Heft II. σ. 72. Schultze, Die Katak. σ. 106.

⁸ Münster. Heft II. σελ. 72. Pératé, Archéol. Chrét. fig. 64. σελ. 105.

⁹ Aringhi. τόμ. I. 225, 333, 335, 425. II. 201, 275, 277. Perret. τόμ. I. pl. LXVII. ἡ εἰκὼν τοῦτου ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς κολοκύνθης καθημένου ἀνεκαλύφθη τῷ 1850 ἐν τῷ κοιμητηρίῳ S. Pretextat. ἀπεικονίσθη δὲ 1/8 τοῦ φυσικοῦ. Münster. Heft. II. σ. 64. Schultze, Katak. σ. 106. Archäol. fig. 54. σ. 171.

¹⁰ Aringhi. τόμ. I. σ. 321, 333. II. 109, 275. Perret. τόμ. II. pl. XLII. Münster. H. II. σ. 71. Schultze, Katak. σ. 106. Archäol. σ. 170.

¹¹ Aringhi. τόμ. I. σ. 295. II. σ. 249, 279, 344. Perret. τόμ. II. pl. XXXIX. Münster. Heft II. σ. 69. Schultze, Katak. σ. 106. Archäol. σ. 170.

B.

ΕΚ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

1. Ὁ Ἰησοῦς παῖς ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς Θεοτόκου δεχόμενος τὰ ὄωρα τῶν Μάγων ¹.
2. Τὸ ἐν Κανᾷ θαῦμα μετὰ μιᾶς μέχρις ἑπτὰ ὡριῶν παριστάμενον ².
3. Ὁ Ἰησοῦς διδάσκων ἐν μέσῳ τῶν διδασκάλων ³.
4. Ὁ Ἰησοῦς ἐν μέσῳ τῶν Ἀποστόλων ⁴.
5. Ὁ Ἰησοῦς εὐλογῶν τοὺς πέντε ἄρτους ἐν τῇ ἐρήμῳ ⁵.
6. Ἡ ἰασις τῆς αἱμορροούσης ⁶. (Εἰκόνα ταύτης ἰδὲ σελ. 23)

¹ Aringhi. τόμ. I. σ. 325. 331. II. 117. 143. 159. Münter. H. II. σ. 76. Schultze, Archäol. σ. 171. Pératé. fig. 77. σ. 122. fig. 78. σ. 123. Ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον εὑρηται ἡ παράστασις αὕτη καὶ ἐν τῇ ἐπομένῃ περιόδῳ ἐν τοῖς ψηφιστήμασι τῆς ἐν Ραβένῃ Βασιλικῆς S. Apollinare nuovo (570) καὶ βραδύτερον ἐφ' ὧροις θ—! αἰῶνος ἐν τῷ ἐν Σάμαρῃ παρὰ τὴν Ἰθάμην ναῶ τῆς Θεοτόκου καὶ ἄλλαχοῦ.

² Bottari. Tav. XIX. XXXII. LXXXV. Tav. LI. LXXXVIII. Carruci pl. VII. Schultze, Katak. σ. 106.

Ἐν τῷ θαύματι τούτῳ οἱ Πατέρες διέβλεπον τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας. «Τὸ ὕδωρ ποτὲ εἰς οἶνον μεταβέβληκεν, οἰκεῖον αἷματι, ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας· καὶ οὐκ ἀξιόπιστός ἐστιν, οἶνον μεταβαλὼν εἰς αἷμα. Εἰς γάμον σωματικὸν κληθεὶς ταύτην ἐθαυματουργήσῃ τὴν παραδοξοποιίαν». Κύριλλ. Μυσταγ. διδασκ. κβ'. κεφ. 11.

³ Münter. Heft II. σ. 80. Pératé fig. 106 σελ. 146.

⁴ Aringhi. τόμ. I. σ. 307. 317. 425. II. 277. Perret cimet. de S. Pretext. τόμ. I. pl. L. ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνακαλυφθεῖσα τῷ 1849 παρεστάθη εἰς 1/3 τοῦ πρωτοτύπου.

⁵ Aringhi. τόμ. I. σ. 297. 323. 325. 331. 429. II. 161. Perret. Cimet. de S. Calixte τόμ. I pl. XXVII, ἔνθα ἡ εἰκὼν αὕτη παρίσταται εἰς 1/2 τοῦ πρωτοτύπου. Münter. Heft II. σ. 96. Schultze, Archäol. σ. 172. Ὡς δὲ ἐν τῇ ἀπεικονίσει τοῦ ἐν Κανᾷ θαύματος οἱ Πατέρες διέβλεπον τὸ μυστήριον τῆς μετουσιώσεως τοῦ οἴνου τῆς θ. Εὐχαριστίας, οὕτως ἐν τῷ θαύματι τῆς εὐλογίας τῶν ἄρτων διέβλεπον τὸ μυστήριον τῆς μετουσιώσεως τοῦ ἄρτου τῆς θ. Εὐχαριστίας. Ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Brodvermehrung. σελ. 175.

⁶ Schultze, Die Katakomben fig. 38. σ. 107. Archäol. σ. 171. Kraus ἐν λέξει Haemorrhoea σ. 638.

7. Τὸ θαῦμα τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἰαείρου ¹.
8. Ἡ ἴσις τοῦ παραλυτικοῦ ².
9. Ἡ ἴσις τοῦ τυφλοῦ ³.
10. Ἡ ἀνάστασις τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας ⁴.
11. Ὁ δεῖπνος τῶν μαθητῶν ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας ⁵.
12. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου ⁶.

Ἐνίοτε ἡ παράστασις αὕτη συμπαρίσταται μετὰ τοῦ ἐν Κανᾷ θαύματος καὶ τῆς εὐλογίας τῶν ἄρτων ⁷.

Ἐν τῇ συμπαραστάσει τῶν τριῶν τούτων εἰκόνων, ἐν βαθυτάτῃ θρησκευτικῇ συναίσθήσει ἀπεικονίζοντο οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου, Ἰωάν. 5'. 54. «*Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα*, (ἡ εὐλογία τῶν ἄρτων) *καὶ πίνων μου τὸ αἶμα*, (τὸ ἐν Κανᾷ θαῦμα) *ἔχει ζωὴν αἰώνιον καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτόν*, (ἔγερσις τοῦ Λαζάρου) *τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ*» ⁸.

Ὅτι δὲ μετ' ἀγάπης οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ ἀνεμιμνήσκοντο τῶν παραστάσεων τούτων, καὶ ἐποιούντο χρῆσιν αὐτῶν, τοῦτο καὶ φιλολογικῶς ἀποδείκνυται ἐξ ὧτων καὶ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς οὕτως ἐνομαστί ἀναφέρονται αὗται. α. . . ὁ γὰρ τοῦ Ἀδάμ τὸ σῶμα ἐκ γῆς ποιήσας καὶ τῶν λοιπῶν . . . τὸ σῶμα ἀναστήσει . . . αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ καὶ Λάζαρον ἀναστήσας τετραήμερον καὶ τὴν θυγατέρα Ἰαείρου καὶ τὸν υἱὸν τῆς χήρας καὶ ἐαυτὸν . . . ἀνεγείρας . . . ὁ τὸν

¹ Λουκ. 7'. 44. Schultze, Katakomben σ. 407.

² Aringhi. τόμ. I. σ. 315. 323. 329. 333. 427. II. σ. 75. Münster, Heft. II. σ. 93. Schultze, Katak. σ. 406. Pératé. fig. 93. σελ. 136.

³ Aringhi. Τόμ. I. σ. 313. 333. 423, II. 161, Münster. Hef. II. σ. 95. Schultze, Katak. σ. 406. Archäol. σ. 172.

⁴ Λουκ. 7'. 14. Schultze, Katak. σ. 406.

⁵ Schultze, Die Katak. σ. 407. 415. 318. Archäol. σ. 173.

⁶ Aringhi. τόμ. I. σ. 323. 325. 335. II. 25. Carucci. tav. XXX¹. XXXIII⁴. XL⁴. XLVIII². LI⁴. LIII⁴. LVII. LXILXV. LXIX². LXXIII². LXXXVI⁴. LXXXII². LXXXIII². Münster Hef. II. σ. 98.

⁷ Carruci. τόμ. III. Taf. CLXXVII. no. 1.

⁸ Ἐκτενέστερον περὶ τούτου ἰδὲ Kraus ἐν λέξει Kana ὑπὸ Münz σ. 92 καὶ ἐν λέξει Lazarus, ὑπὸ Hytrek σελ. 288. Περὶ πασῶν δὲ τῶν παραστάσεων τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων ἰδὲ F. Kugler, von den ältesten Kunstbildungen der Christen. Berlin. 1834.